

T.C

**AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

**HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE EKONOMİK DEĞİŞME
VE TOPLUMSAL ETKİLERİ**

-YÜKSEK LİSANS TEZİ-

Sevgi Nur APAYDIN

DANIŞMAN

Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL

MAYIS,2017

T.C
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE EKONOMİK DEĞİŞME
VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

-YÜKSEK LİSANS TEZİ-

Sevgi Nur APAYDIN

DANIŞMAN
Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL

MAYIS,2017

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren 6 (altı) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : SEVGİ NUR

Soyadı : APAYDIN

Bölümü : İSLAM TARİHİ VE SANATLARI

İmza :

Teslim tarihi :

TEZİN

Türkçe Adı : HULEFÂ-İ RAŞİDÎN DÖNEMİNDE EKONOMİK DEĞİŞME
VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

İngilizce Adı : ECONOMIC CHANGE AND SOCIAL EFFECTS
DURING THE RASHİDUN CALİPHS PERİOD

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Sevgi Nur APAYDIN

İmza

T.C

AKASARAY ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

JÜRİ ONAY SAYFASI

Sevgi Nur Apaydın tarafından hazırlanan “ Hülefa-i Râşidîn Döneminde Ekonomik Değişme ve Toplumsal Etkileri” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Aksaray Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: (Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL)

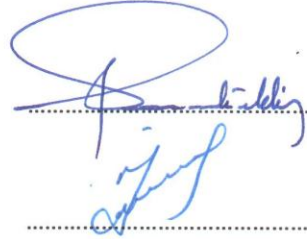
(İslam Tarihi ve Sanatları, Aksaray Üniversitesi)

Üye: (Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN)

(İslam Tarihi ve Sanatları, Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Üye: (Yrd. Doç. Dr. Ramazan ATA)

(İslam Tarihi ve Sanatları, Aksaray Üniversitesi)

Tez Savunma Tarihi: 06/04/2017

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 18.05.2017 tarih ve 2017/23-4 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Öğrencinin

Adı- Soyadı: Sevgi Nur APAYDIN

İmza: Sevgi N. A.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Yrd. Doç Dr. Sevilay USLU DİVANOĞLU

İmza: Sevilay U.

TEŞEKKÜR

Hulefâ-i Râşidîn dönemi İslâm toplumunun geçirdiği sosyal, siyâsal, ekonomik ve kültürel birçok değişime ev sahipliği yapan önemli bir dönemdir. Bu dönem Hz. Peygamber ile temelleri atılan İslam toplumunun büyük hızla kurumsallaştığı dönem olması açısından önemlidir. Ayrıca kısa bir zamanda toplumda meydana gelen iktisâdi evrimin sosyal yaşamı büyük oranda etkisi altına alması açısından da önemli bir dönemdir. Çünkü İslam toplumunun Hz. Peygamber döneminde yeni yeni şekillenmeye başlayan ekonomik faaliyetleri Râşid Halîfeler döneminde fetihlerin de etkisiyle çok geniş bir alana yayılmıştır.

İslam tarihindeki olaylar ve gelişmeler incelendiğinde her ne kadar siyâsi unsurlar ön plana çıksa da siyâsi olayların şekillenmesinde yine ekonomik unsurların etkisi büyük olmuştur. Bununla birlikte bu dönemde yaşanan ekonomik değişme ve gelişmelerin İslam Tarihi, kültür ve medeniyeti açısından önemi yadsınamaz bir hakikattir. İşte araştırma konusu olarak belirleyip ele aldığımız “Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Ekonomik Değişme ve Toplumsal Etkileri” konulu tez çalışmamızda İslam toplumunun şekillenmesini sağlayan önemli faktörlerden birisi olan ekonomik değişmelerin ve buna bağlı olarak gelişen toplumsal etkilerinin neler olduklarını ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmanın ilk bölümünde Râşid Halîfeler döneminde vücuda getirilen ekonomiyle ilgili bazı kurumlardan ve İslam devletinin gelirlerinden, ikinci bölümünde o dönem İslam fetihlerinden ve son olarak üçüncü bölümde ise ekonomik değişmenin o dönemdeki toplumsal etkilerinden bahsettik. Tarih ilminin süreklilik prensibi gereğince dönemin bazı siyasi gelişmelerine de ana hatlarıyla değindik.

Bu Yüksek Lisans Tezi çalışmamızda konu seçiminden itibaren tezin bitiş sürecine kadar destek vererek yardımlarını esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL’a çok teşekkür ederim.

Sevgi Nur APAYDIN

Aksaray-2017

HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE EKONOMİK DEĞİŞME
VE TOPLUMSAL ETKİLERİ
(Yüksek Lisans Tezi)
SEVGİ NUR APAYDIN

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÖZET

Hulefâ-i Râşidîn dönemi İslam toplumunun ekonomik anlamda oldukça güçlendiği bir dönemdir. Bu ekonomik güçlenmenin temelinde ise dönemin fetih hareketleri belirleyici bir etkiye sahiptir. Bu ekonomik güçlenmenin; ülkenin kalkınması, imar ve iskânı ve insanların refah içinde yaşaması gibi olumlu etkileri yanında bir takım olumsuz etkileri de olmuştur. Ne yazık ki her toplumda olduğu gibi o günkü İslam toplumunda da bu zenginleşme bir takım fitne ve fesat hareketlerine sahne olmuştur. Bu fitne ve fesat hareketi ise, zenginleşen İslam toplumunda siyâsi, ideolojik ve kabîlevî bir takım etkenler altına gizlenmesine rağmen temelini ekonomik nedenlerin oluşturduğuna inandığımız bir harekettir. Hz. Ebûbekir döneminin hem kısa sürmesi hem de Hz. Peygamber'in yaşamına yakın bir dönem olması, Hz. Ömer'in ise adaletli ve dirayetli yönetimi sayesinde bu iki dönemde kayda değer bir olumsuzluk yaşanmamıştır. Özellikle Hz. Osman dönemine geldiği zaman, bir anda zenginleşen bazı kabileler ve şahıslar bu zenginliğin sorumluluğunu taşıyamaz hale gelip de dünyevileşme hareketleri baş gösterince Ebû Zer gibi şahıslar ortaya çıkıp İslam ümmetini uyarı görevini üstlenmeye çalışmışlardır. Hz. Ali dönemi ise artık iplerin iyice koptuğu, İslam ümmeti arasında fiilen ve fikren çatışmaların yaşandığı bir dönem olmuştur.

Bilim Kodu :

Anahtar Kelimeler : Hulefâ-i Râşidîn, Ekonomi, Dünyevileşme, Değişim

Sayfa Adedi : 94

Danışman : Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL

İkinci Danışman :

ECONOMIC CHANGE AND SOCIAL EFFECTS DURING THE RASHİDUN CALİPHS PERİOD

(M. S. THESIS)

SEVGİ NUR APAYDIN

AKSARAY

UNİVERSİTY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

May 2017

ABSTRACT

The era of Rashidun Caliphs is the time when the İslamic socociety has become very strong economically. This economic empowerment has both negative effects and the positive effect such as the development of the country, the development and the housing and the people's giving in prosperity. However as in every society especially in this day's İslamic society, this enrichment is a set of acts of corruption and mischief. This movement of corruption and mischief is an act we believe, which is based on economic reasons, although political, ideological and tribal elements are hidden in the enriched islamic society.

The period of Hz. Ebûbekir whose period both is short and close to the life of prophet Muhammed and also thanks to the justice and honest administration of Hz. Ömer any significant negativity wasn't suffered in these two periods. In the period of Hz. Ali, there has been a time when thorns were severed between the İslamic ummah and the actual and supposed conflict. Especially when it came to the Hz. Osman period, some of the tribes and individuals who were suddenly become rich couldn't carry out the responsibilities of this richness and the movements of profanation was arisen. The people like Ebû Zer appeared who tried to undertake the duty of warning the İslamic ummah.

Science Code :

Key Words : Rashidun Caliphs, Economy, Globalization, Change

Page Number : 94

Supervisor : Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL

Co-supervisor :

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI	ii
JÜRİ ONAY SAYFASI	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ.....	1
1. KONU.....	1
2. KAYNAKLAR.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİNDE MÂLÎ YAPI

1.1. BEYTÜLMÂL VE GELİRLERİ.....	6
1.1.1. Beytûlmâl.....	6
1.1.2. Beytûlmâl'in Gelirleri.....	8
1.1.2.1. Zekât	8
1.1.2.2. Ganîmet ve Humus	9
1.1.2.3. Fey	12
1.1.2.4. Uşur	18
1.2. DEVLET GELİRLERİNİN SARF YERLERİ	20
1.2.1. Maaşlar	21
1.2.2. Ordu Giderleri.....	22
1.2.3. Genel Kamu Giderleri.....	23
1.2.4. Zekât Sarf Yerleri	25
1.3. DİVÂN TEŞKİLATI	25
1.3.1. Kuruluşu ve Uygulamaları.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİ FETİHLERİ VE ETKİLERİ

2.1. FETİHLER	30
2.1.1. İslam'da Fetih, Anlamı ve Amacı.....	30
2.1.2. İlk İslam Fetihlerinin Başlaması.....	32
2.1.2.1. Hz. Ebûbekir Dönemi	34
2.1.2.2. Hz. Ömer Dönemi.....	35
2.1.2.3. Hz. Osman Dönemi	36
2.1.2.4. Hz. Ali Dönemi.....	38
2.1.3. İlk İslam Fetihleri Sonucunda İslam Coğrafyasındaki Dînî, Etnik ve Ekonomik Değişimler	39
2.1.4. İlk İslam Fetihlerinin Başarılı Olmasının Nedenleri.....	42
2.1.5. Bazı Oryantalistlerin İlk İslam Fetihlerine Bakışı	44
2.2. TOPRAK YÖNETİMİ	46
2.2.1. Hulefâ-i Râşidîn Devri Toprak Yönetimi	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİNDEKİ EKONOMİK DEĞİŞMENİN TOPLUMSAL ETKİLERİ

3.1. SOSYAL ETKİLER	53
3.1.1. Ekonomik Refah	55
3.1.2. Köleler	60
3.1.3. Ehl-i Zimmet (Zımmîler).....	62
3.2. SİYÂSAL ETKİLER.....	64
3.2.1. Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer Dönemi.....	64
3.2.2. Hz. Osman Dönemi	65
3.2.3. Hz. Ali Dönemi.....	68
3.3. DİNÎ ETKİLER	72
3.3.1. Ebû Zer Hareketi	72
3.4. KÜLTÜREL ETKİLER	75
3.4.1. Bazı Şehirlerin Kuruluşu	76
3.4.1.1. Basra	78
3.4.1.2. Kûfe	78
3.4.1.3. Fustât	79
3.4.2. İlmî Faaliyetler	80
3.4.3. Sanat ve Mimari.....	83

SONUÇ.....	86
KAYNAKÇA	89

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.	: Bin (oğlu)
Bas.	: Basımevi
Bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Hız.	: Hazreti
Nşr.	: Neşreden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ter.	: Tercüme
Thk.	: Tahkik
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

1.KONU

İnsanın tarih sahnesine çıktığı ilk andan itibaren ihtiyaçlarını karşılama çabası içinde olması insan ve toplum için ekonominin önemini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Sosyal bir varlık olan insan, yaşadığı süre içerisinde bir şekilde ekonomik faaliyetlerle iç içe olmak zorundadır. Bu zorunluluk da insan ve toplum için ekonomi kavramını daha da önemli bir hale getirmektedir.

İslâm yeni bir din ve yeni bir hayat biçimi olmasından hareketle ekonomik alanda da birçok yenilik getirmiştir. İslam dininin nasıl ki hukuki, beşeri ve sosyal yönü varsa, ekonomik bir yönü de mevcuttur. Genelde bütün ilahi dinlerin, özelde ise İslam'ın özünde paylaşma, üretme, infak etme, maddi ve manevi dayanışma gibi hususlar önemli yer teşkil eder. Hatta Kur'ân'ı Kerim'e baktığımızda ekonomiyle ilgili terimlerin zaman zaman iman konularını açıklarken bile kullanıldığını görürüz. “ *Onlar hidayet karşılığında sapıklığı satın alan kimselerdir. Bu yüzden yaptıkları ticaretten kazanç elde edememişler ve de hidayete erememişlerdir*”¹ âyeti bu kâbildendir.

Hem din hem de ekonomi, toplumsal yaşamı oluşturan ve toplumda bireyin düşünce ve davranış kalıplarına yön veren unsurlardır.² Bundan dolayı ekonominin ve ekonomik faaliyetlerin insanın var olduğu günden bu yana mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Aynı şekilde din de insanın var olduğu her yerde vardır. Dolayısıyla din ile ekonomi arasında bir ilişki olduğu şüphesizdir.

İslâmiyet'in gelişinden az önceki Mekke toplumunda da ekonomi ile din arasında kuvvetli bir ilişki vardı. Bilindiği gibi Kâbe Mekke'dedir ve insanlık tarihinin başlangıcından itibaren kutsal kabul edilen bir mekândır. Dolayısıyla Kâbe'nin Mekke'de oluşu insanların hac ibadetini yapmak için buraya gelmelerine neden olmuştur. Bu vesileyle Mekke'de hac

¹ Bakara 2/ 16.

² Akdoğan, Nagihan Gönül, “ *Din ve Ekonomi; Kurumsal Bir Yaklaşım*”, İstanbul, 2012, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 6.

mevsiminde büyük bir ekonomik canlılık yaşanmıştır. Bununla beraber Kâbe’de bulunan putların ekonomiyi canlandırması, haram aylarda ticaret fuarlarının kurulması, Kur’an-ı Kerîm’de bazı ibadetlerin ticaret ile birlikte anılması³ ve daha birçok hadise İslam öncesi Mekke toplumunda din ile ekonomi arasında güçlü bir ilişki olduğuna işaret eder.

Hız. Peygamber dönemine gelindiğinde ise Allah, Peygamberine dini hükümlerin yansıra birtakım ekonomik hükümler de vâzetmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de mal ve mülk edinme, meşru bazı kurallara bağlanmıştır. Gayri meşrû yolla elde edilen her türlü kazanç yasaklanmıştır. Bununla birlikte insanların mallarını taksim etmekle görevlendirilen kişiler de adaletli olmaları yönünde uyarılmışlardır.⁴ Diğer taraftan insanlar da mal-mülk ve zenginlik sevgisine karşı uyarılmış ve bunların, insanı ziyan edenlerden yapabileceği belirtilmiştir.⁵

Hız. Peygamber Allah’tan aldığı bu hükümleri yine Allah’ın rızası doğrultusunda Mekke halkına tebliğ etmiş ve O, bu anlamda üretici ve tüketicuyu korumayı amaçlayan birtakım uygulamaları hayata geçirmiştir. Mekke toplumunda yaygın olan adaletsizliğe ve haksızlığa yol açan her tür alışveriş ve ticareti yapmaktan insanları men etmiştir. Ayrıca Hız. Peygamberin Medîne’ye hicretten sonra Medîne Pazarını⁶ kurması da İslami ilkelerin uygulanabileceği bir iktisâdi düzen alanı olması açısından önemlidir.

Hız. Peygamber mâlî sorumluluklarla ilgili ayetleri almaya başlamasından itibaren, kendisi de konu ile ilgili açıklamalarda bulunarak, ashâbına; zekât, nisâb, nisbet, mevzû ve tahsil usullerini şifâhi ve yazılı olarak öğretmiştir.⁷

Hız. Peygamber döneminde devletin başlıca gelirlerini zekât, ganîmet ve gayr-i müslimlerden savaşılmadan ele geçirilen malların ortak adı olan “fey”⁸ oluşturmuştur. Bununla birlikte Hız. Peygamber döneminde fetih hareketlerinin sınırlı olmasından dolayı ganîmet ve fey gelirlerinin fazla olduğu söylenemez. Fakat o dönemde elde edilen her türlü ganîmetin hemen ve eşit olarak paylaştırıldığını söyleyebiliriz. Devletin giderlerini ise

³ Bakara 2/ 198, Nur 24/3, Cuma 62/ 11.

⁴ Al-i İmran 3/ 161 “...Hiçbir peygambere ganîmete ve millet malına hıyanet yaraşmaz; kim haksızlık yaparsa kıyamet günü yaptığı ile gelir sonra haksızlık yapılmaksızın herkese kazanmış olduğu ödenir”

⁵ Kasas 28/58 “...Biz refahından şırmamış nice memleketleri helak etmişizdir. İşte yerleri! Kendilerinden sonra oralarda pek az oturulabilmiştir. Onlara biz varis olmuşuzdur”

⁶ Kallek, Cengiz, “Pazar”, DİA, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 195.

⁷ “Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslam”, editör; Vecdi Akyüz, İstanbul, 2007, c. II, s. 311.

⁸ Haşır 59/ 6 “... Onların mallarından Allah’ın, savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar için siz, at ya da deve koşturmuş değilsiniz. Fakat Allah, peygamberlerini, dilediği kimselerin üzerine salıp onlara üstün kılar. Allah’ın her şeye hakkıyla gücü yeter”

genel olarak zekât ve humus'un harcanacağı yerler, ordunun giderleri, belli bir düzene bağlı olmayan maaşlar ve genel kamu giderleri oluşturmuştur.

Bu dönemde nüfusun daha homojen olması, İlâhî vahyin devam ediyor olması, Allah Resulü'nün hayatta olması ve Müslümanların henüz dünyaya açılmamış olması gibi nedenlerle dini, ahlaki ve toplumsal yönden yozlaşmanın olmadığını söylemek mümkündür.

Râşid Halîfeler döneminde ise kısa bir zaman içerisinde İslam toplumu iktisadi açıdan oldukça güçlenmiştir. Ekonomik gelişme ve demografik değişmeye bağlı olarak bu dönemde yukarıda saydığımız vergilere ilave olarak devletin başlıca görevlerinden olan temel hizmetlerin karşılanması amacıyla bir takım yeni vergiler oluşturulmuştur.

Bu dönemde Hz. Peygamber döneminde daha homojen olan İslam toplumu fetihlerin etkisiyle daha karmaşık bir hal almıştır. Toplumun karmaşık bir hal alması dönemi de daha karmaşık bir hale getirmiştir. Meydana gelen ekonomik değişme ve gelişme söz konusu dönemi sosyal, dîni, siyasi, kültürel ve daha birçok yönden etkilemiştir. İşte biz bu çalışmamızda Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki bu ekonomik değişmeler ve o günkü İslam toplumunda meydana getirdiği etkilerden genel hatlarıyla bahsetmeye çalışacağız.

2.KAYNAKLAR

Çalışmamızda kimi zaman İslam âlimlerinin kimi zaman ise Batılı müsteşriklerin görüşlerinden istifade ettik. İlk olarak temel İslam Tarihi kaynaklarından doğru bilgiler edinirken, bazı makale, tez, ansiklopedi ve akademik çalışmalardan yararlanarak çalışmamızı zenginleştirmeye gayret etik. Çalışma alanımız İslam Tarihinin ilk dönemlerini kapsadığı için öncelikli olarak ilk dönem İslam Tarihi kaynaklarından, ayrıca çalışmamız ekonomik unsurlarla ilişkili olduğundan emvâl kitaplarından faydalandık. Bunun yanı sıra fütuhât kitaplarına da sıkça başvurduk.

Genel İslam Tarihi eserleri içerisinde; Halîfe b. Hayyât'ın(240/854-55) *et-Târîh*, Dîneverî'nin(282/895) *Kitâbul Ahbar et-Tıval*, Taberî'nin(310/922) *et-Târîh*, İbnü'l-Esîr'in (630/1232) *el-Kâmil fi't-Târîh*, Zehebi'nin(748/1348) *Târîhu'l İslam*, İbn Kesîr'in(774/1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı kitaplarına yer verdik. Çalışma konumuz Râşid Halîfeler dönemindeki ekonomik değişmelerle ilgili olduğundan Emvâl kitapları içinde; Ebû Yûsuf'un(182/798) *Kitâbü'l- Harac* adlı eseri ile Ebû Ubeyd'in

(224/839)*Kitâbü'l-Emvâl* adlı eserinden oldukça faydalandık. Ayrıca çalışmamız bir yönüyle söz konusu dönemdeki fetih hareketleriyle de alakalı olduğu için Futûh kitaplarından özellikle Belâzürî'nin(279/892) *Futuhu'l- Bıldân* adlı eseri bu açıdan en çok başvurduğumuz kaynak oldu. Bunun yanı sıra fetihler noktasında Vâkidî'nin *Futuhu's-Şam* adlı eserinden de faydalandık. Bunların dışında İbn Sâd'ın (230/845) *Tabâkât'ül-Kübrâ'sı*, İbn Hişâm'ın(213/828) *Sîret-i İbn Hişam'ı*, İbn İshâk'ın(151/768) *Siyer'i*, Mes'ûdî'nin(345/956) *Mürücû'z-Zeheb'i*, Mâverdî'nin(450/1058) *Ahkâmu's-Sultâniyye'si* faydalandığımız eserler arasındadır. Ayrıca bazı Oryantalistlerin söz konusu dönemdeki fetihlere bakışıyla ilgili bilgiler edinmek için Wilhelm Barthold, Bernard Lewis, August Bebel, Philip Hitti, Albert Hourani, Ira M. Lapidus, Robert Mantran ve Julius Wellhausen gibi batılı yazarların kitaplarına da başvurduk.

Ahmed Cevdet Paşa'nın *Peygamberler ve Halîfeler Tarihi*, Abdülaziz el-Bekri'nin *Cahiliye Arapları*, Abdulhalık Bakîr'in *Ali b. Ebî Tâlib*, Abdülaziz ed-Dûrî'nin *İslam İktisat Tarihine Giriş*, Filibeli Ahmed Hilmi'nin *İslam Tarihi*, Mevlânâ Şiblî Nûmânî'nin *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Sabri Hizmetli'nin *İslam Tarihi*, Cengiz Kallek'in *İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, editörlüğünü Vecdi Akyüz'ün üstlendiği *Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslam*, Mustafa Fayda'nın *Hulefâ-i Râşidîn Devri* adlı eserler çalışmamızda başvurduğumuzson dönem Türk ve Arap araştırmacıların eserlerinden bazılarıdır.

Ayrıca konumuzla ilgili *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*başta olmak üzere ansiklopedi maddelerinden, İlahiyat Fakülteleri dergilerinde yayınlanmış makalelerden, çeşitli yüksek lisans ve doktora tezlerinden de istifade ettik. Bu doğrultuda TDV ansiklopedi maddeleri arasında Mustafa Demirci'nin *Sevâd*, *Beytûlmâl*, *Ganîmet* ve *İktâ* gibi maddeleri, Mustafa Fayda'nın *Hz. Ebûbekir*, *Hz. Ömer ve Atâ* gibi maddeleri, İsmail Yiğit'in *Hz. Osman ve Mevâli* adlı maddeleri çalışmamızda yer verdiğimiz bazı maddelerdir. İlahiyat Fakültesi makaleleri arasında ise; Bahauddin Varol hocanın; *Râşid Halîfeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler* ve *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim Ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış II (Eğitim-ÖğretimKurumları Ve Metodları)*, Mahfuz Söylemez'in; *Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi*, Sabri Hizmetli'nin; *Genel Olarak Raşid Halifeler Devri Olayları; Sonuçları ve Etkileri*, İsmail Hakkı Atçeken'in; *Endülüs'ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım*, Murat Öztürk'ün; *İslam Fetihlerinin Küresel Ekonomiye Etkileri*, Mustafa Fayda'nın; *Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşur I*, Ahmet Turan Yüksel'in;

Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İşlam Fetihleri gibi makaleler başvurduklarımızdan sadece bazılarıdır. Ali Hatalmış'ın *Erken Dönem İşlam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik*, Abdurrahman Demirci'nin *H. Peygamber Ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları*, Yılmaz Can'ın *İşlam şehirlerinin H. I-III. Yy. Fiziki Yapısı* adlı çalışmalar da başvurduğumuz bazı yüksek lisans ve doktora tezleridir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE MÂLÎ YAPI

Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki ekonomik değişme ve bu ekonomik değişmenin söz konusu dönemdeki toplumsal etkilerini daha iyi anlayabilmek için dönemin mâlî yapısına genel hatlarıyla değinmenin gerekli olduğu düşüncesindeyiz. Bu amaçla çalışmamızın ilk bölümünde mevcut dönemde oluşturulan kurumlardan, devlet gelirlerinden ve bu gelirlerin sarf yerlerinden bahsetmeye çalışacağız.

1.1. BEYTÜLMÂL VE GELİRLERİ

1.1.1. Beytûlmâl

Her devletin ekonomisini ayakta tutabilmek için gelir ve gider dengesini takip etmesini sağlayabilecek oluşumlara ihtiyacı vardır. İslam devletinde de bu ekonomik dengeyi sağlayabilmek için oluşturulan bu kurum devlete ait her türlü gelirin toplandığı ve kamu yararı doğrultusunda harcamaların yapıldığı “Beytûlmâl” adlı oluşumdur.

Kelime anlamı “*mal evi*” olan beytûlmâl, bir terim olarak devlete ait malların muhafaza edildiği fiziki mekanı ifade ettiği gibi devlete ait taşınır taşınmaz malların bütünü ve bunların idaresiyle ilgili hukuki kurumu da ifade etmektedir.⁹

Beytûlmâl kurumunu, bugünkü anlamda teşkilatlı bir mâli kurum olmamakla birlikte Hz. Peygamber dönemine kadar götürebiliriz. Gerek zekât ve taksimi ile ilgili âyetler gerekse fey ile alakalı âyetler Hz. Peygamber döneminde bu yapının varlığına delildir.

Hız. Peygamber ve bilhassa Hulefâ-i Râşidîn döneminde elde edilen gelirlerin muhafaza edilmesi ve gerek görüldüğü yer ve zamanlarda tasarruf edilebilmesi için oluşturulmuş olan bu kurumu günümüzün mâliye bakanlığına benzetebiliriz. Hız. Ebûbekir zamanında da

⁹ Erkal, Mehmet, “*Beytûlmâl*”, DİA, İstanbul, 1992, c.VI, s. 90.

Hız. Peygamber dönemindeki gibi aynı şekilde işlevini sürdüren beytûlmâl kurumu, İslam topraklarının genişleyerek gelirlerin artmasıyla birlikte Hız. Ömer devrinde daha da sistemli hale getirilmiştir. Hız. Ebûbekir döneminde hazine için bir yer tahsis edilmiş fakat gelen mallar hemen taksim edildiğinden dolayı Hız. Ömer ve sonrası dönemlerdeki gibi bir hazine odası işlevini görmemiştir.¹⁰ Hız. Ömer döneminde ise bu iş için sağlam binalar inşa ettirilmiş ancak Kûfe beytûlmâlinde hırsızlık meydana gelince camiye bitiştilmesi kararı alınmıştır.¹¹ Râşid Halîfeler döneminde önemli vilayetlerde çeşitli şubeleri bulunan beytûlmâller arasında Basra beytûlmâlinin önemli bir yeri vardı. Çünkü özellikle Hız. Ömer ve Hız. Osman zamanında doğu vilayetlerinden toplanan harac önce buraya ulaştırılır ve ilk etapta buranın ihtiyaçları giderilirdi. Fakat Hız. Ali döneminde ana hazine Kûfe’ de idi.¹² Beytûlmâl’ in gelir kaynaklarını ise genel anlamda şöyle sıralayabiliriz;

- 1- Haraç vergisi,
- 2- Gânimet ve fey gelirleri
- 3-Zekât
- 4-Gayrimüslimlerin ödediğı cizye vergisi
- 5-İslam ülkesi ve limanlarına giren gayr-i müslimlerin ödediğı ticaret vergisi
- 6-Sahibi bilinmeyen yitik mal (lukâta), varisi olmayan miras ve sulh yoluyla ele geçirilen mallar.¹³

Bununla beraber beytûlmâl’in gelir kaynakları sadece bunlardan ibaret değildir; İhtiyaç halinde ve Beytûlmâl’ in boş olduğı durumlarda İslam devleti yeni vergiler koyabilir. Haraç, cizye, uşûr vergisiyle savaş veya barış yoluyla alınan gayrimenkuller ve diğler devlet gelirleri de bu türden vergilerdir ve devlet başkanının bu tür malları harcamadaki takdir hakkı mal sahibinin kendi malları üzerindeki yetkisine benzetilmiştir. Bu sebeple kamu yararı gerektiriyorsa bu malları satıp nakde çevirebilir, beytûlmâle ait toprakları vakıf mallarındaki hükümler geçerli olmak şartıyla kiraya verebilir.¹⁴

¹⁰ Mevlânâ, Şibli Nûmânî, *Bütün Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, (trc; Talip Yaşar Alp), c. II, s. 109.

¹¹ Mevlânâ Şibli, c. II, s.111.

¹² Bâkır, Abdulhalik, “ *İdârî ve İktisâdî Yönden Hız. Ali Dönemi*”, Ankara, 1990, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 183.

¹³ Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, İstanbul, c.I, s. 163.

¹⁴ Erkal, Mehmet, “*Beytûlmâl*”, DİA, c.VI, s.93.

1.1.2. Beytülmâl'in Gelirleri

Bu dönemde de yine Hz. Peygamber döneminde mevcut olan gelirler alınmaya devam edilmiş ve ileride bahsedeceğimiz bazı nedenlerden dolayı farklı devlet gelirleri de oluşturulmuştur. Daha önce de bahsettiğimiz gibi genel olarak bu dönemdeki gelirler; zekât, gânimet, fey, ve devletin zaman zaman gerekli gördüğü bazı vergilerdir. Bunların dışında madenlerden alınan beşte birlik kısım, define, varisi bulunmayan kimsenin malları, tuzla ve ormanlardan alınan vergiler de devletin gelirleri arasında sayılabilir.¹⁵

1.1.2.1. Zekât

Sözlükte “artma, arıtma; övgü ve bereket”¹⁶ mânalarına gelen zekât, terim olarak malı nisaba¹⁷ ulaşmış Müslümanlardan belirlenmiş ölçülerde alınan ve farz olan bir ibadettir. Farziyeti Kur'an, sahih hadis ve icmâ ile sabittir. Miktarı ve farziyeti Hz. Peygamber zamanında belirlenmiştir. İlk yıllarda zengin Müslümanlar zekâtlarını bizzat Hz. Peygamber'e iletmişler fakat fetihler yapıp İslam coğrafyası genişleyince Hz. Peygamber zekât memurları görevlendirmiş ve bu memurlar da topladıkları zekâtları Hz. Peygamber'e teslim etmişlerdir.

Zekât verilecek kimseler “yoksullar, düşkünler, zekât toplayan memurlar, gönülleri İslam'a ısındırılacak olanlar, köleler, borçlular, Allah yolunda cihat edenler ve yolcular olmak üzere nâs ile¹⁸ sekiz gruba ayrılmıştır.

İmâm Ebû Yusuf'un Kitâbü'l-Harâc adlı eserinde zekâtla ilgili olarak “*Rasûlullah bu konuda bir kitap yazdı ve onu kılıcının yanına koydu, nereye giderse onu yanında taşırdı*”¹⁹ gibi ifadeler özelde Hz. Peygamber genelde ise Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinde zekât ibadetine verilen önemi vurgulaması açısından önemlidir.

Hulefâ-i Râşidîn dönemine gelindiğinde de dinen zengin sayılan müslümanlardan zekât alınmaya devam edilmiştir. Hz. Ebûbekir halîfe olduktan sonra ilk olarak, Hz.

¹⁵ Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1985, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay, s. 79.

¹⁶ Erkal, Mehmet, “*Zekât*”, DİA, İstanbul, 2013, c. XXXIV, s. 197.

¹⁷ Erkal, Mehmet, “*Nisab*”, DİA, İstanbul, c.XXXIII, s.138; *Nisab; Zekât yükümlülüğünde esas alınan zenginlik ölçüsü anlamında fıkıh terimidir.*

¹⁸ Tevbe 9/ 60 “... *Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihat edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir...*”

¹⁹ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, Beyrut, 1979, s. 76.

Peygamber'in vefatıyla birlikte dinden çıkıp zekât ödemeyen kimseler meselesiyle ilgilenmiş ve İslam'dan dönmek demek olan “Ridde Hareketinin” ekonomik boyutunu oluşturan zekat vermeyi reddetmek karşısında onun tepkisi çok kararlı ve sert olmuştur.

Hiz. Ebûbekir, zekât vermeye yanaşmayanlar hakkında “ *Eğer onlar, Allah Rasûlüne verdikleri zekâtlardan, zekât hayvanının başına bağladıkları ipi bile benden esirgerlerse onlara karşı savaşırım*” diyerek bu olay karşısındaki tavrını ortaya koymuştur. Bu ifadede de anlaşılacağı üzere, Ona göre zekat vermek istemeyenlerle harp etmek caiz hale gelmiş²⁰ ve böylece zekata mani olanlara karşı savaşa girişmiştir. Hiz. Ebûbekir döneminde zekatla ilgili değinilmesi gereken bir husus da Hiz. Ebûbekir'in müellefe-i kulûb'a zekâttan pay verip vermemesi ve bu olayda Hiz. Ömer'in rolüdür. Buna göre Hiz. Ebûbekir bu gruba önceden pay verdiği halde, hâlife Hiz. Ömer'in teklifi üzerine müellefe-i kulûb'a sonradan pay vermeyi bırakmıştır.²¹ Bu konuyla alakalı olarak Hiz. Ömer'in de zekattan kaçırıldığı tespit edilen malın beşte birine ceza olarak el koyduğu rivayet edilir.²²

Bütün halîfeler zekat mallarının toplanması ve dağıtılması hususunda büyük çaba sarf etmişler, zekat âmil'i olarak görevlendirdikleri kişileri büyük özenle seçmişler ve zekatla ilgili olarak Hiz. Peygamber dönemindeki uygulamaları sürdürmüşlerdir.²³

1.1.2.2. *Ganîmet ve Humus*

Ganîmet, gayrimüslimlerden savaş yoluyla elde edilen her türlü mal ve esirleri ifade eden terimdir.²⁴ Gânîmet ile ilgili ayetler Bedir Harbi sırasında yani Medine'ye hicretten yaklaşık iki yıl kadar sonra nâzil olmuş ve kimlere verilmesi gerektiği Enfâl Suresi'nin şu ayetiyle açıklanmıştır; “*Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah'a, Peygamber'e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Eğer Allah'a; hak ile batılın birbirinden ayrıldığı gün, (yani) iki ordunun (Bedir'de) karşılaştığı gün kulumuza indirdiklerimize inandıysanız (bunu böyle bilin). Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir*”²⁵

Ebû Ubeyd gânimetle ilgili olarak “*enfâl*” mefhumunun “*gânîmet*” anlamına geldiğini beyan etmekte ve gânimeti şu şekilde açıklamaktadır; “ *Müslümanların harb ehlinin*

²⁰ Ebu Yusuf, s. 80.

²¹ Fayda, Mustafa, “ *Ebû Bekir*”, DİA, İstanbul, 1994, c.10, s.106.

²² Kallek, Cengiz, *İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul, 2015, Klasik Yay. s. 72.

²³ Bâkır, Abdulhalik, *İdâri ve İktisâdî Yönden Hiz. Ali Dönemi*, s. 186-187.

²⁴ Erkal, Mehmet, “ *Ganîmet*”, DİA, İstanbul, 1996, c. 13, s. 351.

²⁵ Enfâl /41.

mallarından ele geçirdikleri her türlü şeylerdir."²⁶Ganîmet ile ilgili Ebû Yusuf'un naklettikleri ise şöyledir; "*Allah' u a'lem gânimet dedikleri şey, müşriklerin askerlerinden Müslümanların elde ettikleri her türlü silah ve hayvan gibi şeylerdir ki bunlar düşmandan alınıp getirilmiştir. Bu malların beşte biri Allah'ın Kur'an'ında ismini açıkladığı kişilere aittir. Geri kalan beşte dördü ise, ganîmetleri elde eden askerler arasında paylaşılır*".²⁷

Sözlükte "beşte bir" anlamına gelen²⁸ ve ganîmetle ilgili olan "*humus*" terimi de gayrimüslimlerle yapılan savaş sonucu elde edilen ganîmetlerin beşte birini ifade eder ve bunların verileceği yerler de yine ayetlerle açıklanmıştır.²⁹ Buna göre, elde edilen bu malların beşte biri Allah içindir ve Allah'ın Peygamber'ine, Peygamber'e yakınlığı olanlara³⁰ yetimlere, miskinlere ve yolda kalmışlara aittir.³¹

Hiz. Peygamber hayattayken humusun dağıtılacağı yerlerle ilgili herhangi bir anlaşmazlık meydana gelmezken, Hiz. Peygamber'in vefatından sonra özellikle ilk üç grup yani Allah'ın, Hiz. Peygamber'in ve zilkurba'nın hissesi ihtilaf konusu olmuştur. Bu konuyla alakalı olarak Kitâbü'l- Emvâl'de geçen ifade şöyledir;

"Humus, Allah Rasûlü zamanında beş kısma ayrılırdı; Allah ve Rasûlüne bir pay, akrabalara bir pay, yetimlere, miskinlere ve yolculara birer pay ayrılırdı. Sonra Hiz. Ebûbekir, Ömer ve Osman beşte biri üç kısım olarak taksim ettiler. Rasûlullah'ın ve hısımlarının hissesi düştü. Beşte bir geri kalan ise üç gruba taksim edildi. Sonra Hiz. Ali de Hiz. Ebûbekir, Ömer ve Osman gibi bölüştürdü".³²

Bu doğrultuda, Allah'ın hissesinden kastedilen nedir, Allah'ın hissesi beytûlmâl'e mi aittir, Allah ve Rasûl' ünün hissesi bir midir ya da zilkurba'dan kastedilenler kimlerdir ve bunlara hisse verilmeli midir? gibi sorular gündeme gelmiştir.

Allah'ın hissesi konusunda farklı rivayetler mevcuttur ve ayette geçen "*Allah içindir*" ifadesinden bazıları bu payın Kâbe'ye harcanacağını, bazıları da Peygamber'e ait olacağını ileri sürmüştür. Bir kısım âlimlere göre de humus Allah'a aittir, humusta tasarruf yetkisi ise siyasî otoriteyi temsil eden Peygamber'indir.³³ Biz de bu ifadenin "Allah içindir yani

²⁶ Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm (v. 224/839), *Kitâbü'l- Emvâl*, (thk; Dr. Muhammed Imara), Kahire, 1989, s. 398.

²⁷ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l- Harac*, s. 18.

²⁸ Apaydın, Yunus, "*Humus*", DİA, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 365.

²⁹ Enfal 8/41.

³⁰ Ebu Yusuf, s. 23; "*Hısımlardan murat, Haşim ve Muttalib oğullarıdır*" demektir.

³¹ Enfâl 8/41 "...Bilin ki, ganîmet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah'a, Peygamber'e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Eğer Allah'a; hak ile batılın birbirinden ayrıldığı gün, (yani) iki ordunun (Bedir'de) karşılaştığı gün kulumuza indirdiklerimize inandıysanız (bunu böyle bilin). Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir"

³² Ebu Yusuf, s. 19.

³³ Apaydın, Yunus, "*Humus*", s. 366-367.

Allah'ın rasûlüne, onun akrabalarına, yetimlere, miskinlere ve yolda kalmışlara aittir” olduğu düşüncesindeyiz. Çünkü bu gruplara verilen hisseler Allah'a verilmiş demektir ve verilmesiyle Allah'ın hoşnutluğuna neden olur. Zaten Allah'ın böyle bir hisseye ihtiyacı yoktur ve insan gibi bu hisseyi kullanması da düşünülemez. Bize göre bu konudaki ikinci bir ihtimal de Allah hissesinin beytül-mâl'e ait olabileceği seklindedir. Çünkü beytül-mâl'e intikal eden mallar halkın maslahatı için Allah'ın rızası doğrultusunda yani Allah için kullanılır.

Peygamber hissesi konusunda ki ihtilaf da Hz. Peygamber 'in vefatıyla ona ait olan hissenin düşüp düşmediği şeklindedir. Bu konuyla alakalı olarak Kitâbü'l Harac'ta şu ifadeye yer verilmiştir; “ *Bazı kimseler “Rasûlullah'ın payı, kendisinden sonra halîfeye aittir dediler”.*³⁴ Yine Hz. Peygamber 'in sehmi ile ilgili Hz. Peygamber 'e ait humus hissesinin, onun vefatından sonra safiyy gibi düştüğü, kendisinden sonra kimseye kalmadığı da³⁵ haber verilmiştir.

Kanaatimizce Hz. Peygamber 'den sonra onun hissesi Peygamber'in siyasi görevini üstlenmiş olan halifenin kullanım yetkisine bırakılabilir. O da bu hisseyi İslam devleti içerisinde gerekli gördüğü yerlere harcar. Çünkü Allah, humusun kimlere ait olduğunu açıklarken Peygamber ölürse onun hissesini şu ve ya bu şekilde kullanın diyerek bir kısıtlama getirmemiştir. Ebû Ubeyd'in de işaret ettiği gibi; “ *...nasıl ki fey'in dağıtımında devlet başkanı yetkiliyse bu konuda da devlet başkanını yetkilidir.*³⁶

Zilkurbâ'nın hissesine gelince, Hz. Peygamber 'in akrabalarını teşkil eden bu zümre, Beni Hâşim ve Beni Muttalib ailesi mensuplarından olan kimselerdir.³⁷ Rasûlullah ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde bu sehmin paylaşılması hususunu daha iyi anlamak için Ebû Ubeyd'in eserinde yer alan bir rivayetten bahsedecek olursak, bu rivayete göre Hz. Ali şöyle demiştir; “*Ey Allah'ın Rasûlü, senin sağlığında bölüştürmem ve senden sonra kimsenin o konuda bize muhalefette bulunmaması için eğer uygun görürseniz, beşte birden bize ayrılan hakkımıza beni görevlendiriniz*”. Hz. Ali dedi ki, “*Allah Rasûlü bunu yaptı ve beni memur etti. Onun sağlığında beşte bir hisseyi bölüştürdüm. Sonra Hz. Ebûbekir de bu iş için beni görevlendirdi. Onun sağlığında da bölüştürdüm Bu durum Ömer'in halifelik senelerinin sonuna kadar devam etti. Son senelerden birinde ona çok mal geldi. Bizim*

³⁴ Ebu Yusuf, s. 21.

³⁵ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1992, c. II, s.119.

³⁶ Ebu Ubeyd, s. 422-423.

³⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız, c. II, s.117.

payımızı ayırdı ve bana haber gönderdi, yanına ulaştığımda bunu al ve bölüştür dedi. Ben de ona dedim ki, ey müminlerin emîrî, bu sene bizim bu mala ihtiyacımız yok ama müslümanların buna çok ihtiyacı vardır. Bunun üzerine Hz. Ömer o sene beşte birden ayrılan hisseyi müslümanlara dağıttı. Ben şu makama oturuncaya kadar Ömer'den sonra hiç kimse beşte bir hissemizi vermek için bizi yanına çağırmadı³⁸”.

Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber döneminde, Hz. Ebûbekir döneminin tamamında ve Hz. Ömer döneminde de bir müddet zilkurbâ payları verilmiştir. Fakat Hz. Ömer devrinde Hz. Ali'nin talebi üzerine bu uygulama son bulmuştur ve Hz. Peygamber ile zilkurbâ'nın sehimlerinin harp vasıtalarının temini için kullanılmasına karar verilmiştir³⁹.

Hz. Ali döneminde ise elde edilen ganîmetlerle ilgili daha değişik uygulamalar söz konusudur. Bu dönemde Cemel Vakâsı ve Sıffîn Savaşı gibi hadiselerde iki müslüman grup çarpıştığı için sadece onların savaş esnasında kullandıkları binek ve silahlara el konulmuş, arsa ve ev gibi diğer mal varlıklarına el konulmamıştır. Daha sonra elde edilen mallardan devlete ait kısım çıkarılmış ve beşte bir hisse eşit bir şekilde askerlere dağıtılmıştır.⁴⁰

1.1.2.3. Fey

Sözlükte “geri dönmek, şekil değiştirmek, gölge, öğle vaktinden sonraki gölge” anlamlarına gelen⁴¹ fey kavramına gelince, bu kavramın tam olarak neyi ifade ettiği, ganîmet ile aynı şey olup olmadığı tartışılmıştır. Bu tartışmanın meydana gelmesinde, âyetlerde fey'in verileceği yerler ile ganîmetin beşte birinin verileceği yerlerin aynı olmasının etkisi olsa gerektir. Bu kavramlar birbirine yakın olmakla beraber aralarında birtakım farklılıklar vardır; örneğin fey ve ganîmet kavramları farklı âyetlerde farklı şekillerde ifade edilmiştir. Eğer aynı şey olsaydı ikisine de fey veya ganîmet denirdi. Yine, örneğin ganîmet beş parçaya bölünürken, ayette fey'in Allah ve Rasûlünün⁴² dolayısıyla muhtaçların hakkı olduğu ifade edilmiştir. Bir de ganîmet gayrimüslimlerle yapılan savaş sonucu elde edilenlere denilirken, fey ise gayrimüslimlerle savaşmaksızın

³⁸ Ebu Yusuf, s. 20.

³⁹ Ebu Ubeyd, s. 426-427.

⁴⁰ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 191-192.

⁴¹ Fayda, Mustafa, “Fey”, DİA, İstanbul, 1995, c. XXII, s. 511.

⁴² Haşr 59/ 6.

onların malından edinmeye denir. Çünkü ganîmet ile ilgili ayetler savaş meydana gelen Bedir Harbi'nden sonra nazil olurken ⁴³, Fey ile ilgili ayetler Fedek halkının mallarının savaşız olarak elde edilmesinden sonra ⁴⁴ nazil olmuştur.

Ünlü müsteşrik Julius Wellhausen fey ile ganîmet arasındaki farkın Hz. Peygamber 'in vefatından sonra ortaya çıktığını söyleyerek, fey ile ganîmet arasındaki farkı şöyle izah eder;

“Ganîmet, esirler de dahil olduğu halde ordugâha getirilen taşınabilen mallardan müteşekkil olup bu, eskiden olduğu gibi savaşanlar arasında pay ediliyordu; buna karşılık Fey, gayr-ı menkullerden ibaret idi ve taksim edilmeyip harac karşılığında eski sahiplerine bırakılıyordu, öyle ki, harp hukukuna göre bunların hakiki sahipleri olanlar sadece bunların gelirinin bir kısmından faydalanıyorlardı”⁴⁵

Diğer ünlü müsteşrik Philip Hitti ise bu farkı şöyle izah eder;

“... savaşta ele geçen taşınabilir mallar ve harp sonunda alınan esirler ganîmettir ve savaşa katılan askerlere aittir; ancak arazi böyle değildir. Arazi olduğu kadar gayr-i müslim halktan tahsil edilen her çeşit mallar Fey'i teşkil eder ve bu çeşide giren mallar, bütün olarak İslam câmiâsına aittir”⁴⁶

Fey kavramı ile ilgili bazı fıkıh âlimlerinin görüşlerine gelince, bu kavram ile ilgili olarak Ebû Yûsuf şunları demektedir:

“Fey'e gelince, bize göre o arazinin haracı, toprak ürünlerinden alınan vergidir. Çünkü Allah Teâla Kur'an'da şöyle buyurur; “ Allah'ın memleketler ahâlisinden alıp Peygamberine verdiği fey'i; Allah'a, Peygamber'ine, hısımlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalanlara aittir, ta ki bu mallar, içinizden sadece zenginler arasında dolaşan bir servet olmasın”⁴⁷

Burada Ebû Yûsuf'un fey hakkında harac kavramını kullanmasının Hz. Ömer'in, gayrimüslimlerden elde ettiği arazileri askerler arasında paylaştırmayıp, o araziler üzerinden haraç vergisi almasıyla ilgili olduğu kanaatindeyiz.

Fey kavramıyla ilgili Ebû Ubeyd'in görüşü ise; “*Fey, canlarını ve mallarını korumak üzere ehl-i zimmetle yapılan anlaşmaya göre, kendilerinden alınan baş(kelle) cizyeleridir*” şeklindedir ve O, bu konuda ayrıca;

“Fey, yaptıkları antlaşmalara göre, zimmet ehlinin mallarından alınan şeylerdir. Bunlar; canlarını ve mallarını kendisiyle korudukları başların cizyesi, savaş yoluyla fethedilip de devlet başkanının, ödeyecekleri vergi karşılığında, zimmet ehlinin ellerinde bıraktığı toprakların harac'ı, ödeyecekleri belirli bir harac karşılığında,

⁴³Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir (v. 310/922), *Tarihu'l – Ümeme ve'l- Mulûk*, (çev; Faruk Güntunca), İstanbul, Sağlam yay, c.III, s. 159.

⁴⁴Taberi, c. III, s.237.

⁴⁵Wellhausen, Julius, *The Arab Kingdom And Its Fall*, 1927, By The Universty Of Calcutta, s.31.

⁴⁶Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev; Salih Tuğ), İstanbul, 1989, c. I, s.262-263.

⁴⁷Ebu Yusuf, s. 23.

kendileriyle antlaşma yapılmış ve ellerinde bırakılmış olan sulh yoluyla alınan toprağın vazifesi, zimmet ehlinin âşir'e rastladıklarında, onun ticaret mallarından aldığı şeyler ve ticaret maksadıyla İslam ülkesine giren harp ehlinen alınanlar”⁴⁸

ifadelerine yer verir. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere Ebû Ubeyd, gayr-i müslimlerden alınan cizye, harac ve ticaret malları vergisini fey adı altında zikretmiştir.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber döneminde fey gelirleri oldukça azdı. Zaten nübüvvetin yarından fazlası Mekke’de geçmiş ve Müslümanlar müstakil bir devlet kuramamışlardı. Müslümanlar ancak Medîne’ye hicretle birlikte müstakil bir devlet olma yoluna girmişler ve bazı fetihlerle yeni yeni gelirler elde etmeye başlamışlardır. Cizye âyetinin de peygamberliğin son yıllarında vahyolunduğu düşünülürse, Hz. Peygamber döneminde fey gelirlerinin pek de fazla olmadığı anlaşılacaktır. Ayrıca kaynaklar, Hz. Peygamber’in kendisine gelen fey ve ganîmetleri, borcu olan miktarları dışındakileri, hemen hatta geldiği gün dağıttığını haber vermektedir.⁴⁹

Yine ilk halife Hz. Ebûbekir de bu malları bekletmeden ve bütün Müslümanlara eşit bir şekilde dağıtmıştır. Hz. Ebûbekir’e Bahreyn âmilinden vergi olarak bir miktar mal geldiğinde, Rasûlullah tarafından kendisine mal vaat edilen kimselerin payını verdikten sonra kalan miktarı Medîne’deki tüm müslümanlara eşit olarak pay etmiştir. Hatta bu eşit dağıtım sonrasında bazı kişilerin Hz. Ebûbekir’e gelerek;

“Bu malı bütün müslümanlara eşit olarak paylaştırdınız fakat bu insanlar arasında üstün olanlar ve ilk Müslümanlar var. Üstün durumda olanlara üstünlük haklarını tanıyıp, ona göre muamele etseydiniz daha iyi olurdu” demeleri üzerine Hz. Ebûbekir; “Sizin söylediğiniz iyi bir geçmiş, fazilet ve İslam’da derece meselelerine gelince, ben bunları hepinizden daha iyi bilirim. Bunlar sevabı Allah’a ait olan iyi özelliklerdir. Bu ise bir dünya maaşı, bir yaşama ve geçim vasıtasıdır. Bunda orta yolu tutmak daha hayırlıdır”⁵⁰ diyerek bunu reddetmiştir.

Fey gelirlerinden biri olan ve “kâfi gelmek, karşılığını vermek, ödemek” gibi mânâlara gelen⁵¹ cizye, İslam devletinin, bünyesinde bulunan gayrimüslimlerden aldığı baş vergisidir. Bu vergi çeşidi sadece erkeklerden alınır, kadınlar ve çocuklardan cizye alınmazdı.⁵² Mecûsilerden cizye almak hakkında ise; “*Peygamber’den nakledilen sahih rivayetler ile halifelerden rivayet edilen haberler, hem Peygamber’in hem de ondan sonra gelen halifelerin Mecûsilerden cizye vergisi aldıklarını ortaya koymaktadır.*”⁵³

⁴⁸ Ebu Ubeyd, s. 76.

⁴⁹ Doğrul, Ömer Rıza, *Büyük İslam Tarihi*(Çev; Osman Zeki Mollaoğlu) , 1978, c.4, s. 136.

⁵⁰ Ebu Yusuf, s. 42.

⁵¹ Erkal, Mehmet, “ *Cizye*”, DİA, İstanbul, 1993, c. VIII, s. 42.

⁵² Ebu Yusuf, s. 122.

⁵³ Ebu Ubeyd, s. 108.

İslam'dan önce de var olan cizye uygulaması⁵⁴ Hz. Peygamber döneminde 9/630 yılında Tebük Seferi sırasında inen âyet ile⁵⁵ başlamıştır. Dolayısıyla Hz. Peygamber, yaklaşık iki yıl kadar cizye uygulamasını sürdürmüştür. Cizye ayetinden sonra bazı hükümdarlara mektuplar göndererek onları İslam'a davet etmiş, Müslüman olmamaları halinde cizye vergisi alacağını bildirmiştir. Nitekim İlk olarak Heraklius'a gönderdiği ikinci mektupta cizye vergisinden bahsetmiş ve Müslüman olmasını, eğer olmazsa cizye ödemesi gerektiğini bildirmiştir.⁵⁶ Bazılarına göre bu davet mektuplarını, Mekke'nin fethinden önce ve sonra olmaları itibariyle iki ayrı dönemde incelemek mümkündür;

“... fetihten önce yapılan yazışmalarda, İslam'ın tevhid ilkesi gibi belirgin vasıflarına vurgu yapılarak ihtidâ teklif edilmekte, fakat bunun dışında cizye gibi bir yükümlülüğe işaret edilmemektedir. Bununla birlikte Mekke'nin fethi ve özellikle de Tebük seferi sonrasında, yani h.9.yılda cizye yükümlülüğünün getirildiği ilgili Kur'an (Tevbe,9/29.) ayetinin nüzulünden sonra yazılan mektuplarda ise, daha hakimane bir dil kullanılmış ve ihtidâ etmeyi kendi dininde kalmakta ısrar edilmesi durumunda cizye ödeme mecburiyeti getirilmiştir”.⁵⁷

Daha öncede bahsettiğimiz gibi Resûlullah döneminde alınmaya başlanan cizye vergisi, Resûlullah'ın vefatından sonra Hulefâ-i Râşidin döneminde daha da genişleyerek devam ettirilmiştir. Bu dönemde cizye miktarları farklı şekillerde belirlenmiştir.⁵⁸ Bazı kabilelerden hiç cizye alınmazken bazılarından değişik miktarlarda alınmıştır. Örneğin; Hz. Ömer zamanında Cürcûme kabilesiyle yapılan anlaşmaya göre, bu kabile Müslümanların yardımcıları olmak koşuluyla kendilerinden cizye alınmayacağı, ayrıca Müslümanlarla birlikte Bizans'a karşı yapacakları savaşlarda öldürdükleri kimselerin eşyalarını almak hakkına sahip olacakları şeklinde bir anlaşma yapılmıştır. Benî Tağlib ile yapılan anlaşmaya göre onların cizye yerine Müslümanların verdikleri zekâtın iki katını cizye olarak vermeleri kabul edilmiş, buna karşılık çocuklarına Hıristiyanlaştırmamalarını şart koşmuştur.⁵⁹ Bu konuyla alakalı Kitab'ul- Harac'da geçen ifadeler şöyledir;

“Ubâde b. Numan Tağlibi'nin Hz. Ömer'e; “ Ey müminlerin emiri! Benî Tağlib'in savaşmaktaki üstün gücünü anladınız. Bunun yanı sıra onlar düşmana hudut komşusu bulunuyorlar ve eğer onlar düşmana yardımcı olurlarsa düşmanla birlikte onlara karşı savaşmak zorlaşır. Eğer onlarla bazı anlaşmalar yapmayı uygun görürsen bunu yap” demesinin üzerine Hz. Ömer onlarla “çocuklarını vaftiz ettirmemeleri ve

⁵⁴ Bâkır, Abdulhalik, *İdâri ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 193.

⁵⁵ Tevbe 9/29 “... Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın...”

⁵⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız, c. II, s.124.

⁵⁷ Güner, Osman, “ Bir Muafiyet Vergisi Olarak Cizye: Tarihsel ve Kavramsal Bir Okuma”, Samsun, 2006, On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. XXII, s.62.

⁵⁸ Mevlana Şibli, c. II, s. 230.

⁵⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız, c. II, s.127.

kendilerinden alınan zekatın Müslümanlardan alınanın iki katı olması ve kendilerinden cizye alınmaması şartıyla onlarla bir anlaşma yaptı”.⁶⁰

Yine bu doğrultuda Hz. Ömer döneminde Ürdün ve Filistin’de bulunan Samirîler’le yapılan bir anlaşmaya göre bu kişiler bölgede Müslümanlara rehberlik ve istihbarat yapmaları koşuluyla vergiden muaf tutulmuşlardır.⁶¹

Hz. Peygamber döneminde de Râşid Halîfeler döneminde de cizye vermekle yükümlü kişilere hiçbir şekilde zulüm ve haksızlık yapılmamıştır. Hz. Peygamber Abdullah b. Erkam’ı cizye âmili olarak görevlendirdiği sırada ona; “ *Bilmiş olunuz ki her kim bir zımmîye zulmeder veya gücünün üstünde bir şey yükler, hakkından bir şey eksiltir veya rızası yok iken zorla bir şey alırsa, ben kıyamet gününde o kimsenin hasmıyım*” buyurmuştur. Yine Hz. Ömer Filistin seferi sırasında Şam’dan dönerken yolda güneş altında dikilmiş ve başına zeytinyağı dökülmüş insanlar gördüğünde; “ *Bu insanlara ne olmuş, neden bu şekilde azab olunuyorlar* ” diye sormuş. Bunun üzerine oradakilerin ödeyecek para bulamadıkları için cizye borçlarını ödemediklerinden bu şekilde cezalandırıldıklarını söylemeleri üzerine “ *O halde onlara güçlerinin yetmediği yükü taşıtmayınız. Belki de dedikleri doğrudur*” diyerek serbest bırakılmalarını istemiştir.⁶² Özellikle Hz. Ali döneminde cizye vermekle yükümlü bu kişilere birçok kolaylık da sağlanmıştır. Bu dönemde cizye vergisi sadece nakdi olarak alınmamış, bunun yanı sıra dileyen altın ve gümüş şeklinde öderken dileyen de elinde bulunan mal ile ödemiştir.⁶³

Kur’an-ı Kerim’de zekat ve ganîmetlerin nerede harcanacağı hakkında ayrıntılı bilgiler verilirken, cizyenin nereye harcanacağı, uygulanış şekli ve miktarı konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu durum yüce Allah’ın, cizyenin sarf yerlerini devlet başkanının inisiyatifine bırakmayı murat ettiğini gösterir. O halde cizye, halkın maslahatı doğrultusunda devlet başkanı tarafından dağıtılabılır.

Topraktan çıkan şey anlamına gelen⁶⁴ haraç vergisine gelince o, gayr-i müslimlerin topraklarından alınan vergidir. “*İslam fetihlerinden önce Arapçada yer aldığı bilinen kelimeye toprak, bina, hayvan, köle gibi kavramların yanı sıra ürün, kira, ücret türü*

⁶⁰ Ebu Yusuf, s. 120.

⁶¹ Demirci, Abdurrahman, “ *Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları*”, Ankara, 2012, Doktora Tezi, s. 295; Belazurî, Ahmed b. Yahya b Câbir (v. 279/892), *Futuhu’l- Buldan*, (thk; Dr. Abdullah Enis, Dr. Ömer Enis), Beyrut, 1987, s. 217.

⁶² Ebu Yusuf, s.125.

⁶³ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 195; Ebu Yusuf, s. 122.

⁶⁴ Kallek, Cengiz, “ *Haraç*”, DİA, İstanbul, 1998, c. XVI, s. 71.

getirileri ve devlet gelirleri gibi çeşitli anlamlar yüklenmiştir”.⁶⁵ “Hz. Ömer Sevâd halkını topraklarında bırakarak başlarına cizye, topraklarına da task koydu.” İfadesindeki task kelimesi de haraç anlamında kullanılmıştır.⁶⁶

İslam tarihinde ilk defa Hz. Ömer’in hilafeti zamanında uygulanmaya başlayan haraç vergileri farklı miktarlarda tespit edilmiştir. Örneğin Irak bölgesinde alınan vergilerle ilgili pek çok farklı rivayet olduğu göze çarpmaktadır. *Bütün bu farklı rivayetler içerisinde değişmeyen tek şey, alan ölçüsü olarak daima cerib*⁶⁷ *ölçeğinin kullanılmış olmasıdır.*⁶⁸ Yine alınan vergi miktarları halîfeye göre de değişiklik göstermiştir. Örneğin Hz. Ömer ekilen ve ekilmeyen her üründen eşit miktarda vergi alırken, Hz. Ali verimli topraklardan çok, verimi az olan topraklardan ise az vergi almıştır.⁶⁹ Buna göre alan ölçüsü üzerinden;

Küçük taneli buğdaydan: cerib başına 1/3 dirhem,

Orta taneli buğdaydan; 1 dirhem,

İri taneli buğdaydan: 1,5 dirhem

Arpadan: buğdaya oranla yarım ölçü oranında,

Hurma ve karışık –meyve- ağaçlı bahçelerden: 10 dirhem,

Dört yıllık ve tatlı üzümünden: 10 dirhem vergi alınmasını emretmiş, ticareti yapılmayan hurma ile salatalık, tohum, susam ve pamuk üretimini de vergiden muaf tutmuştur”.⁷⁰

Hz. Peygamber zamanında haraç uygulaması olduğuna dair bir bilgiye rastlayamıyoruz ancak Hz. Ömer halîfe olunca artan fetih hareketleri ganîmet problemini ortaya çıkarmış ve bunun üzerine bazı sahabeler Hz. Peygamber’in Hayber’i taksim ettiği gibi Hz. Ömer’in de bu arazileri savaşımlar arasında taksim etmesini istemişlerdir. Fakat Hz. Ömer bunu uygun bulmamış ve bu arazilerin taksimi yerine “haraç” vergisini uygulamaya koymuştur. Bu arazilerden elde edilen vergilerin ise beytül-mâl’e aktarılmasına ve her yıl müslümanlara atâ şeklinde verilmesine karar vermiştir. Ebû Yûsuf eserinde bu durumu şöyle anlatır;

⁶⁵ Kallek, Cengiz, “Haraç”, s. 71.

⁶⁶ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 278.

⁶⁷ Fayda, Mustafa, DİA, İstanbul, 1993, c.VII, s.402; Cerib; “Hz. Ömer zamanından itibaren İslâm dünyasında kullanılan alan ve hacim ölçüsü” demektedir.

⁶⁸ Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, İstanbul, 2014, s.313.

⁶⁹ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 198.

⁷⁰ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 363; Belazurî, s. 376.

“Bilal ve arkadaşları Hz. Ömer’den, Irak ve Şam’dan Allah’ın kendilerine verdiği fey’lerin bölüştürülmesini istediler ve şöyle dediler: Askerlerin elde ettiği ganîmetlerin taksim edildiği gibi, arazileri de fâtipler arasında pay et. Hz. Ömer onların bu talebini kabul etmedi ve şöyle dedi; “ Allah sizden sonra gelecek olan nesilleri bu fey’e ortak etti. Eğer ben size bölüştürürsem sizden sonra gelecek olanlara bir şey kalmaz”.⁷¹

Yine bu konudaki başka bir rivayet de şöyledir;

“...Hz. Ömer, Sevad arazisini müslümanlar arasında bölüştürmek istedi. Bu amaçla müslümanların sayılarının tespit edilmesini emretti. Her müslümana üç çiftçi düştüğünü gördü ve bunun üzerine durum hakkında istişarelerde bulundu. Hz. Ali ona şöyle dedi: “Onları olduğu gibi bırak ki müslümanlar için gelir kaynağı durumunda olsunlar” ve Hz. Ömer onları kendi hallerinde bıraktı...⁷²

Hiç şüphesiz Hz. Ömer bu kararı Allah’ın vahyettiği “fey âyetine”⁷³ göre vermiştir. Bize göre âyette geçen “ *ta ki bu mallar içinizde yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet olmasın*” emri bu arazilerin tüm müslümanların hakkı olduğunu gösterir. Eğer ki bu araziler savaşımlar arasında dağıtılsa sadece o kişileri zengin edecek ve babadan oğla geçen bir servet olacaktır. Hz. Ömer bu kararı ile buna engel olmak istemiştir ve bu arazileri amme malı olarak bütün müslümanların hizmetine sunmuştur. Bunun yansıması bu arazileri işin ilmini bilen eski sahiplerine bırakması üretimde süreklilik sağlamaya yöneliktir. Ayrıca bu sayede arazilerden alınan vergiler bütün müslümanların faydasına kullanılmış, bu gelirlerle askeri teçhizat karşılanmış ve ordular donatılarak yeni fetihler gerçekleştirilmiştir.

1.1.2.4. Uşur

İslam devletinin kurumsallaşması ve önemli devletlerle komşu olması ile karşılıklı ticari faaliyetler de belli bir düzen içinde başlamıştır.⁷⁴ Bu bağlamda zımmîlerden ve harbîlerden, İslam ülkesi içinde yaptıkları ticaret karşılığında Uşur (ticaret malları vergisi) alınması kararlaştırılmıştır.⁷⁵ *İslamiyet’ten önceki ismi “meks” olan bu vergi çeşidi eşyanın cinsine ve durumuna göre alınırdı.*⁷⁶ *Ticaret malları vergisine kaynaklarda “uşr” adı verilmesinin sebebi, miktarlarının tespitinde “uşr” kelimesinin kullanılmasıdır. Arap dilinde Harbîlerden “uşr”, zımmîlerden “nısfu’l- uşr”, Müslümanlardan da zekat nispeti olan “rub’u’l- uşr” miktarında vergi alınması uygun görülmüştür.*⁷⁷ Yani yabancılardan

⁷¹ Ebu Yusuf, s. 23-24.

⁷² Ebu Ubeyd, s. 136.

⁷³ Haşr 59/ 7, 8, 9, 10.

⁷⁴ Demirci, Abdurrahman, “ Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları”, s. 301.

⁷⁵ Erkal, Mehmet, “ *Beytülmâl*”, DİA, c. VI, s. 93.

⁷⁶ Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 79.

⁷⁷ Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s.317.

yüzde on, zimmîlerden yüzde beş ve Müslümanlardan ise yüzde iki buçuk oranında alınırdı. Vergisi ödenen mallar bir sene boyunca vergi ödemeksizin rahatça ticaret yapabilirlerdi.⁷⁸

İslam'dan önceki Mekke toplumunda, buraya ticaret için gelenlerden “öşür” diye bilinen bir ticaret vergisi alınıyordu. Bununla birlikte doğal olarak Mekkeliler de ticaret için gittikleri memleketlerde ticaret vergisi veriyorlardı.⁷⁹ Hz. Peygamber devrinde böyle bir uygulamanın olup olmadığına bakacak olursak, Hz. Peygamber Medîne'ye hicretinden sonra burada Müslümanlara ait bir pazar yeri kurmak istemiş ve uygun gördüğü bir yeri işaret ederek: “*İşte burası sizin Pazar yerinizdir, burada sabit köşeler ve yerler edinmeyin, burada hiçbir vergi alınmayacaktır*”⁸⁰ demiştir. Yine aynı şekilde, bazı vilayet merkezlerine (Sâkif, Bahreyn vb.) gönderdiği mektuplarda da; “*Onlar, beldelelerinden çıkarılamaz ve onlardan öşür vergisi alınmaz*”⁸¹ diye yazdırmıştır.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber İslam öncesinde alınan bu vergi çeşidini kaldırmıştır. Bu sayede ticari faaliyetlerin artırılması amaçlanmış olmalıdır. İslam tarihinde gayrimüslimlere bu vergiyi ilk defa vâz'eden Hz. Ömer'dir.⁸² Bu vergi çeşidinin nasıl ortaya çıktığı hakkında ise farklı rivayetler görmekteyiz; Kitâbü'l Harac'ta geçen bir rivayete göre;

“Ebu Mûsa el-Eş'ârî'nin Hz. Ömer'e “Bizim tarafımızdan bazı Müslüman tüccarlar düşman ülkesine gidiyorlar ve düşmanlar da kendilerinden vergi alıyorlar” diye yazmasının üzerine Hz. Ömer şöyle cevap verdi; “Müslüman tüccarlardan vergi aldıkları gibi sen de onların tüccarlarından vergi al. Zimmîlerden yüzde beş, Müslümanlardan ise kırkta bir dirhem al. İki yüz dirhemden az olan mallardan bir şey alma. Eldeki nakit paranın miktarı veya malın kıymeti iki yüz dirheme ulaşınca beş dirhem al. Mal veya para bu miktarlardan fazla olunca, onların miktarı hesaplanır ve Müslümanlardan yüzde iki buçuk, zimmîlerden yüzde beş, harbîlerden yüzde on üzerinden vergi alınır.”⁸³

Kitâbü'l Harâc'ta geçen başka bir ifade ise şöyledir;

“Deniz ötesinde bir ülke olan Menbiç halkı Hz. Ömer'e bir mektup yazarak şu istekte bulundular: “Bizim ülkenize girmemize izin ver, ticaret yapalım, biz kazanırız sen de vergi alırsın”. Hz. Ömer, Resûlullah'ın ashâbını topladı ve bu meseleyi istişare etti. Onlar izin verilmesi görüşünde olduklarını söylediler. Bu şekilde harp ehlinin ilk vergiyi Hz. Ömer almış oldu.”⁸⁴

⁷⁸ Mevlana Şibli, c. II, s. 82.

⁷⁹ Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, c.II, s. 869.

⁸⁰ Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, c.II. s. 958.

⁸¹ Ebu Ubeyd, s. 634.

⁸² Ebu Yusuf, s.135.

⁸³ Ebu Yusuf, s.135.

⁸⁴ Ebu Yusuf, s. 135.

Burada zikrettiğimiz ilk rivayete göre bu ifadeden anlaşılan odur ki, bu fikri Hz. Ömer’e Ebû Mûsa el-Eş’ari vermiştir ve Hz. Ömer’de bunun üzerine mütekabiliyet esası gereğince aynı şekilde vergi koymuştur. İkinci rivayete göre ise Menbiç halkı İslam ülkesinde ticaret yapmak istemiş ve verecekleri vergi karşılığında bu ticaret için Hz. Ömer’den müsaade istemişlerdir.

İslam tarihinde, Hz. Ömer tarafından koyulan öşür vergisinin müslümanlardan alınıp alınmadığına gelince; İslam tarihinde ilk öşür memuru olan Ziyad b. Hudayr’a; “*Kimlerden öşür vergisi alıyordunuz*” diye sorulması üzerine, “*Müslüman ve anlaşmalı kişiden öşür vergisi almazdık*”⁸⁵ diye cevap vermiştir. Yine Ziyad b.Ömer şöyle demiştir; “*Hz. Ömer’in öşür almakla görevlendirdiği ilk kişi ben idim. Bana, hiç kimseyi teftiş etmememi emretti. Ben de, bana gösterilen mallardan; sahibi Müslüman ise kırkta bir, zimmî ise yirmide bir, hakkında zimmet bulunmayan bir harbi ise onda bir vergi aldım*”⁸⁶.

Aktardığımız bu iki ifadeye bakılacak olursa, ilk bakışta arasında bir çelişki olduğu düşünülecektir. Çünkü ilk ifadede “*Müslümanlardan vergi almazdık*” ifadesi yer alırken, ikinci ifadede “*Müslümanlardan kırkta bir alırdık*” ifadesi yer alıyor. Burada geçen “*Müslümanlardan kırkta bir*” ifadesinden kastedilen, öşür değil, zekâttır. Çünkü “*Müslümanlardan alınan vergilerin hepsi zekât hükmündedir*”⁸⁷.

Bu arada, “uşur” ile “öşür” kavramlarını birbirine karıştırmamak gerekir. Mustafa Fayda’nın ifadeleriyle; “*Uşur*” kelimesinin, “*uşr*” un çoğulu olarak, yalnızca ticaret mallarından alınan vergi için kullanıldığını görmekteyiz. Bilhassa çağdaş bazı araştırmacılar, müslümanların toprak mahsullerinin zekâtı karşılığı ödemekle mükellef oldukları öşür ile üzerinde durduğumuz ticaret mallarından alınan verginin birbirine karıştırılmaması için, aynı kelimenin çoğulu olan *uşur*’ u, bu vergiye mahsus özel bir terim şeklinde kabul etmişlerdir.⁸⁸

1.2. DEVLET GELİRLERİNİN SARF YERLERİ

Yukarıda beytûlmâl kurumu ve gelirlerinden genel hatlarıyla bahsettik. Elbette ki bu gelirler belirli işler için belirli kişi ve kurumlara dağıtılmıştır. Bu gelirleri dağıtım

⁸⁵ Ebu Ubeyd, s. 633.

⁸⁶ Ebu Yusuf, s.135.

⁸⁷ Ebu Yusuf, s. 135.

⁸⁸ Fayda, Mustafa, “*Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşur I*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1981, cilt: XXV, s.174.

kalemleri açısından iki gruba ayırabiliriz. Birincisi dağıtım yerleri nâsrlarla belirlenmiş sarf yerleridir. Örneğin zekâtın sarf yerleri Tevbe sûresi 60. âyet ile belirlenmiştir ve bunun dışındaki herhangi bir yere sarfı söz konusu değildir. İkincisi ise devlet başkanının uygun gördüğü sarf yerleridir. Bu konuyla alakalı olarak Hz. Ömer'in fey uygulamasını örnek olarak gösterebiliriz. Bu bilgiler ışığında beytül-mâl'in sarf yerlerini genel anlamda maaşlar, ordu giderleri, genel kamu giderleri ve zekât harcamaları olarak gruplandırabiliriz.

1.2.1. Maaşlar

Hız. Peygamber ve Hız. Ebûbekir zamanında görev yapan tüm askerler gönüllü idiler. Yani belirli bir maaşları yoktu. Fakat Enfâl Suresinin 41. âyeti gereği fetihlerle ele geçirdikleri ganimetten beşte dört hisse alıyorlardı.⁸⁹ Bu dönemde memur maaşları ise ganimetlerin beşte birlik bölümünden, zekât ve cizye vergilerinden veriliyordu.⁹⁰ Fakat Hız. Ömer döneminde artan fetih hareketleri ve buna bağlı olarak artan ganimetlerle birlikte dîvân teşkilatı kurularak insanlar maaşa bağlanmıştır.⁹¹ Yani halka düzenli olarak maaş verme işi ilk kez Hız. Ömer zamanında meydana gelmiştir.⁹²

Hız. Ömer maaş dağıtımında kişilerin Hız. Peygamber'e yakınlık derecelerini esas alarak farklı miktarlarda maaşlar belirlemiştir. O, bu doğrultuda en çok maaşı Hız. Peygamber'in eşlerine vermeyi uygun görerek Hız. Âişe'ye 12.000 dirhem⁹³ ve diğer eşlerine 10.000 dirhem maaş tahsis etti.⁹⁴ Daha sonra Hız. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdülmuttalib'e 12.000 dirhem, Bedir'e katılanlara 5'er bin dirhem, Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin'e 5'er bin dirhem, Ensar'ın her birine 4'er bin dirhem, Arap ve Mevlâ ayırt etmeden herkese durumuna göre 800'er ve 400'er dirhem tahsisat ayırdı.⁹⁵

Hulefâ-i Râşidîn ve özellikle Hız. Ömer döneminde maaşlar onları tatmin edecek derecede yüksek tutulmuştur. Ebû Ubeyde'nin; “ ... *vazife verdiklerini fazla ücret vermek suretiyle zengin et ki, onları hıyanet etmekten korumuş olasın*” demesi üzerine Hız. Ömer;

⁸⁹ Sarıcık, Murat, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi*, İstanbul, 2016, Nesil Yay, s. 153; Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, (çev; Nejdî Gök), İstanbul, İletişim Yay, 2012, c. I, s. 221.

⁹⁰ Sarıcık, Murat, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi*, s. 154.

⁹¹ Ebu Yusuf, s. 45; Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hız. Ali Dönemi*, s. 209.

⁹² İbn Kesîr, Ebû'l- Fida İsmail(v. 774/1372) *el -Bidaye ve'n Nihaye*, (thk; Dr. Abdullah bin Abdulmuhsin el-turki), 1998, c. X, s. 181.

⁹³ Ebu Yusuf, s. 44.

⁹⁴ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hız. Ali Dönemi*, s. 209.

⁹⁵ Ebu Yusuf, s. 44.

“...Onlardan birini bir vazifeye tayin ettiğim vakit, bir daha muhtaç olmayacakları kadar maaş veriyorum” diye yanıt vermiştir.⁹⁶

Hulefâ-i Râşidîn döneminde birçok kişi bu maaşlardan istifade etmiştir. Devletin her türü memuru, askerler, halifeler, kadınlar hatta çocuklar bile maaş alanlar arasındaydı. Şehirlere atanan imam ve müezzinler⁹⁷, mekteplerde ders veren öğretmenler⁹⁸, haraç ve zekat memurları⁹⁹, valiler¹⁰⁰, askerler¹⁰¹, halifeler¹⁰², köleler ve hatta daha sütten kesilmemiş çocuklar¹⁰³ bile maaş alanlar arasındaydı. Bu dönemde halka maaş verme işi öyle geniş tutulmuştu ki, bu konuda herhangi bir din, dil, ırk, ayrımı yapılmamıştı. Hatta Müslümanlarla aynı maaşı alan binlerce Zerdüş olduğuundan bahsedilir.¹⁰⁴ Bunun yanı sıra fetihlerden sonra o yerin eski halkından olup da herhangi bir ayaklanma çıkarmasından korkulan kişilere de siyasi amaçlı maaşlar verildiğinden de bahsedilir.¹⁰⁵

1.2.2. Ordu Giderleri

İslam ordularının oluşum süreci İslam fetihleriyle paralellik arz eder. Dolayısıyla fetihler arttıkça orduya olan ihtiyaç da bir o kadar artmıştır. Bu nedenle Hulefâ-i Râşidîn devrinde orduya harcanan para azımsanamayacak kadar çoktu. Bu dönemde fetihlerin daha kolay ve süratli bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için oluşturulan Kûfe¹⁰⁶ ve Basra¹⁰⁷ gibi şehirlere askerler aileleriyle birlikte yerleştirilmişler ve maaşları yanında devlet hazinesinden yüksek meblağlarda maddi yardım almışlardır.¹⁰⁸ Bu doğrultuda onlara maaşları dışında atlarına yem almaları için ve silahlarını onarmaları için de ayrıca maddi yardımlar yapılmıştır.¹⁰⁹ Bunun yanı sıra halîfeye verilen Nevruz ve Mihrecan hediyeleri de askerlere dağıtılan yardımlar arasında önemli bir yere sahipti.¹¹⁰

⁹⁶ Ebu Yusuf, s. 186.

⁹⁷ Mevlâna Şibli, c. II, s. 192.

⁹⁸ Mevlâna Şibli, c. II, s. 180.

⁹⁹ Mâverdî, Ebu'l- Hasan, *El- Ahkâmu's- Sultâniyye*, (trc; Ali Şafak), 1976, İstanbul, Bedir Yay, s. 170.

¹⁰⁰ Kayaoglu, İsmet, s. 42.

¹⁰¹ Kayaoglu, İsmet, s.51.

¹⁰² Sarıcık, Murat, s. 154.

¹⁰³ Mevlâna Şibli, c. II, s. 154.

¹⁰⁴ Mevlâna Şibli, c. II, s. 153.

¹⁰⁵ Mevlâna Şibli, c. II, s. 258.

¹⁰⁶ Belazurî, s. 387.

¹⁰⁷ Belazurî, s. 440.

¹⁰⁸ Bebel, August, *Hiz. Muhammed ve Arap İslam Kültürü*, (trc; Sıddık Çekik, Hasan Erdem), İstanbul, 2011, Arya Yay, s. 53.

¹⁰⁹ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hiz. Ali Dönemi*, s. 214.

¹¹⁰ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hiz. Ali Dönemi*, s. 214.

Bu dönemde askerlere fetihleri aksatabilir düşüncesiyle tarım, ticaret gibi işlerle uğraşmalarına gerek kalmayacak şekilde yüksek maaşlar verilmesine dikkat edilmiştir.¹¹¹ Hatta Kûfe ve Basra'da senede 10.000.000 dirhem dağıtan ve sayıları 100'ü bulan görevlilerin olduğu rivayet edilir.¹¹² *Bunun dışında askerlere iki şekilde maddi kaynak sağlanmıştır. Birincisi askerlerin savaşırlardan elde ettikleri ganimetten kendilerine düşen pay, ikincisi ise devletin kendilerine âtâ adı altında verdiği maaş.*¹¹³ Bununla birlikte her askerin aldığı maaş da eşit değildi. Bu askerler gösterdikleri kahramanlık veya hizmet derecelerine göre maaş almışlardır.¹¹⁴ Hz. Osman döneminde ise fetihlerin çok genişlemesiyle birlikte gelirler arttığından askerlerin maaşında 100'er dirhem artışa gidilmiştir.¹¹⁵

Râşid Halîfeler döneminde askerlere dağıtılan maaşlar hiç aksatılmadan zamanında dağıtılırdı. Hatta esas maaş yanında hazinede biriken paraya göre fazladan yılda birkaç kez maaş dağıtıldığı da olurdu.¹¹⁶

1.2.3. Genel Kamu Giderleri

Râşid Hâlifeler döneminde özellikle de fetihlerin artmasına paralel olarak İslam coğrafyasının hızla büyümesi ve genişlemesiyle birlikte genel kamu giderlerinde büyük bir artış yaşanmıştır. Bayındırlık ve iskân faaliyetleri beytûlmâl'in önemli harcama kalemlerinden birini oluşturmuştur. Bu amaçla su bulunmayan uzak bölgelere su ulaştırılması, büyük kanalların kazılması, su arklarının açılması¹¹⁷ için beytûlmâl'den ödemeler yapılmıştır.

Özellikle Hz. Ömer döneminde yeni kurulan şehirlerin içme suyunu temin etmek ve tarımsal faaliyetlerini artırmak için girişilen kanal açma faaliyeti bayındırlık açısından büyük bir önem teşkil eder.¹¹⁸ Açılan bu kanallar arasında Ebû Mûsâ Kanalı,¹¹⁹ Ma'kıl Kanalı,¹²⁰ Sâd Kanalı¹²¹ ve Emîrû'lmü'minîn Kanalı¹²² ve daha birçok kanal

¹¹¹ Mevlânâ Şibli, c. II, s. 93.

¹¹² Mevlânâ Şibli, c. II, s. 156.

¹¹³ Kayaoğlu, İsmet, s.51.

¹¹⁴ Mevlânâ Şibli, c. II, s. 201.

¹¹⁵ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 210.

¹¹⁶ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 215.

¹¹⁷ Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, İstanbul, 1987, c. II, s. 182.

¹¹⁸ Barış, Mustafa Necati, “ *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*”, Ankara, 2006, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 91.

¹¹⁹ Belazurî, s. 68.

¹²⁰ Belazurî, s. 510.

zikredilebilir. Örneğin Emîrû'lmü'minîn Kanalı sayesinde ticaret ürünleri Nil nehrinden Kızıldeniz'e taşınabilmiş ve o yıl buradan Kızıldeniz'e geçen gemiler, 4800 ton buğdayı Cidde'ye getirmiştir.¹²³ Yine o dönemde açılan Ebû Mûsâ Kanalı sayesinde Basra'ya su getirilmiştir. Bunun yanı sıra hamam, mescid ve hükümet konakları gibi yapılar da bayındırlık faaliyetleri açısından önemlidir.¹²⁴

İhtiyaç sahipleri için de beytûlmâlden hisse ayrılmıştır. Sakat, felçli ve geçimini temin edemeyecek kadar yaşlanan Müslüman ve gayr-ı müslimlere¹²⁵, esirlere, mahkumlara ve ölen kimsesizlere yapılan masraflar da bu grupta sayılabilir.¹²⁶ Hz. Ömer zamanında Müslümanlar için ramazanın her gecesinde beytûlmalden iftarlık bir dirhem verilmesi¹²⁷ devlet tarafından halka düzenli bir şekilde buğday, bal, zeytinyağı gibi gıda maddeleri dağıtılmasını da¹²⁸ genel kamu giderleri arasında zikredebiliriz. Özellikle Rimâde senesi (18/ 640) yaşanan kıtlık dolayısıyla yaklaşık altmış bin kişinin yemek ihtiyacının devlet hazinesinden karşılandığı¹²⁹ düşünülürse bu harcamaların çok büyük meblağlara ulaşmış olduğu görülecektir.

Yine başkentte ve diğer vilayetlerde bulunan camiler, hapishaneler, valilik binaları gibi devlete ait yapıları yapmak ve onarmak için kullanılan giderler de bu grup içinde zikredilebilir.¹³⁰ Bunların yanı sıra fetihlerle birlikte artan nüfusun ihtiyacını karşılamak için Mescide yapılan genişletme ve imar çalışmaları da bu dönem harcama kalemlerinden biridir. Özellikle H. 26. Yılda Hz. Osman tarafından yapılan genişletme faaliyetleri için önemli harcamalar yapılmıştır. Hz. Osman'ın Mescide ilave edilecek kısımları sahiplerinden satın alması¹³¹, malzeme ve işçi ücretleri¹³² bu harcamalar içindedir.

¹²¹ Belazurî, s. 383.

¹²² Belazurî, s. 505.

¹²³ Çağatay, Neşet, *Başlangıçtan Abbasiler Kadar Dini- İctimai- Siyasi Açından İslam*, 1993, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 127.

¹²⁴ Barış, Mustafa Necati, “Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri”, s. 67.

¹²⁵ Mevlânâ Şibli, c. II, s. 273.

¹²⁶ Hasan, İbrahim Hasan, c. II, s. 182.

¹²⁷ İbn Kesîr, c. X, s. 216.

¹²⁸ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 221.

¹²⁹ Zehebi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman(748/1348), (*thk; Dr. Ömer Abdüsselam Tedmûrî*)*Târîhu'l İslam ve Vefâyâtü'l- Meşâhiru ve'l-A'lâm*, Beyrut, 1997, c. III, s. 273.

¹³⁰ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 220.

¹³¹ Zehebi, c. III, 315.

¹³² Köse, Feyza Betül, *Medine'de Sosyal Hayat*, s. 266.

1.2.4. Zekât Sarf Yerleri

Zekât gelirlerinin sarfı nâs ile sabit olup Tevbe Suresinin 60. Ayeti ile açıklanmıştır. Ayette zekât verilecek kimseler; yoksullar, düşkünler, zekât toplayan memurlar, gönülleri İslam'a ısındırılacak olanlar, köleler, borçlular, Allah yolunda cihat edenler ve yolcular olarak açıklanmıştır. Dolayısıyla Râşid Halîfeler döneminde bu sayılan gruplara gerekli ödemeler yapılmıştır.

1.3. DÎVÂN TEŞKİLATI

1.3.1. Kuruluşu ve Uygulamaları

Hız. Peygamber zamanında fey gelirlerinin miktarı çok azdı ve Medîne'deki müslümanlara dağıtılıyordu. Kaynaklar, Hız. Peygamber 'in kendisine gelen fey ve ganîmetleri, borcu olan miktarları dışındakileri, hemen hatta geldiği gün dağıttığını haber vermektedir. Hız. Ebûbekir zamanında da aynı anlayış devam etmiştir.¹³³ Hız. Ömer'in hilafeti sırasında ise artan fetihlerle birlikte beytûlmâl'e giren gelirler de artmıştır. Bu durum, Hız. Ömer'in bu gelirlerin düzenlemesiyle ilgili bir oluşum meydana getirmesini gerektirmiştir ve nihayet bu dönemde Dîvan teşkilatı kurulmuştur. Fakat Hız. Ömer dönemi ve sonraki dönemlerdeki gibi kurumsallaşmış olmamakla birlikte, müslümanların hayatında Dîvan teşkilatının varlığını Hız. Peygamber dönemine kadar götürebiliriz.¹³⁴

Kaynaklarımızda, Dîvan teşkilâtının kuruluşuyla ilgili farklı rivâyetler mevcuttur. Yaygın olan bir rivâyete göre o dönemde Bahreyn valisi olan Ebû Hureyre şöyle demiştir;

“Vâlisi bulunduğum Bahreyn'den beş yüz bin dirhem mal getirdim. Akşam vakti Hız. Ömer'in yanına gittim ve “ Ey mü'minlerin emiri, bu malı al dedim. “Ne kadar o” dedi. “Beş yüz bin dirhem” dedim. “Beş yüz bin dirhem ne kadar olduğunu biliyor musun” dedi. Ben de “evet, beş tane yüz binin toplamı” dedim. Bana “sen uykusuza benziyorsun, bu gece uyu, sabahleyin bakarız” dedi. Sabah olunca tekrar geldim, “ bu malı benden al” dedim. Bana “ne kadar o” dedi, “ beş yüz bin dirhem” dedim.” O mallar helal midir” dedi. “Bilmiyorum, ancak şu gördüklerini biliyorum” dedim. Bunun üzerine Hız. Ömer şöyle dedi; “ Ey insanlar, biliniz ki çok miktarda mal gelmiştir. Onu ölçmemi isterseniz, ölçeriz. Onu size sayarak bölüştürmemi isterseniz, sayarız. Onu tartmamı isterseniz, tartarız”. Cemaat arasından birisi şöyle dedi: “Ey mü'minlerin emiri, İnsanlar için bir defter oluşturun. Herkes payını o deftere göre alsın, kimin ne aldığı o deftere yazılsın”. Bu fikir Hız. Ömer'in hoşuna gitti. Bir resmi defter oluşturarak, muhacirlere beş 'er bin, Ensar'a üç 'er bin, Rasûlullah'ın hanımlarına on iki 'şer bin maaş tahsis etti.¹³⁵

¹³³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız, c. II, s. 136.

¹³⁴ Şimşir, Mehmet, “ *Râşid Halîfeler Döneminde İdare Sistemi Ve Divan Teşkilatı*”, İSTEM, 2005, y. III, sy. VI, s. 265.

¹³⁵ Ebu Yusuf, s. 45.

Bu rivâyetten anlaşılan o dur ki, dîvan kurulama fikri o sırada orada bulunan bir kişi tarafından verilmiş ve bu fikir de Hz. Ömer'in hoşuna giderek kabul edilmiştir. Bu konudaki bazı rivayetler de dîvan'ın kurulmasında yabancı etkilere işaret etmektedir. Şöyle ki; *“Velid b.Hişam, Suriye'deki Bizans'a ait dîvan ve ordu teşkilatından, Firûzân ise Sâsâni dîvanlarından bahsetmişler ve benzer müesseselerin kurulmasını Hz. Ömer'e tavsiye etmişlerdir”*¹³⁶

Dîvan defterlerinin yazılması hususundaki diğer bir rivayet de şöyledir;

“Ömer b. El- Hattab, Dîvan defterlerinin yazılması hususunda müslümanlarla istişâre etti. Ali b. Ebi Talib ona şunları söyledi; “ Her yıl sana gelen malları bölüştür, bu mallardan hiçbir şey bırakma”. Osman ise şunları söyledi; “ Herkese yetecek kadar çok mal görüyorum; ancak atâyı alanın almayandan ayrılması için insanlar sayılmazlarsa, ben bu işin karışmasından korkuyorum”. Velid b. Hişam b. El- Muğire de halifeye şunları söyledi; “ Ben Şam'a geldim; oranın hükümdarlarının defterler düzenlemiş olduklarını gördüm. Sende böyle bir defter tahsis et ve ordu kur”. Halife onun bu görüşünü kabul etti ve Kureyş kabilesinden Akil b. Ebi Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i çağırdı ve onlara “İnsanları derecelerine göre yazınız” dedi. Onlar da Benî Haşim'den başladılar; onları Ebûbekir ve kabilesi; sonra halifelik sırasına göre Ömer ve kabilesini yazmak suretiyle devam ettirdiler”.¹³⁷

Dîvan teşkilatı kurulmadan önce bu malların nasıl taksim edildiğini ise şu rivâyetten anlıyoruz; *“Fethedilmiş olan İran'ın ganîmetleri Hz. Ömer'e getirilince; “Allah'a yemin ederim ki, bu mallar, taksim edilinceye kadar semadan başka bir tavan altına girmeyecektir” dedi ve akşam olunca malların, mescitteki kadın ve erkeklere ait bulunan sofaya konulmasını, başında Abdurrahman b. Avf ile Abdullah b. Erkâm'ın yatmasını emretti. Bu iki kişi sabaha kadar bu malları beklediler. Ertesi gün Hz. Ömer, erkenden halkı toplayıp malların yanına geldi. Örtülerin kaldırılmasını emretti, örtüler kaldırıldı. Hz. Ömer'in gözleri, o ana kadar hiç görmediği son derece kıymetli mücevherler, altın ve gümüş eşyalar, inciler ve elmaslar gördü. Bunun üzerine ağlamaya başladı. Hz. Ömer'in ağladığını gören Abdurrahman b. Avf, “ Bunların şükürü gerektiren nimetler olması gerekirken neden ağlıyorsun” dedi. Hz. Ömer cevap verdi: “ Evet, dediğin doğru, fakat Allah hangi millete böyle zenginlikler vermişse daima aralarında düşmanlık ve fesadı da artırmıştır”. Sonra şöyle dedi: “ Malları halka elimizle mi bölüştürelim, yoksa kilo ile ölçerek mi bölüştürelim”. Râvî'nin söylediğine göre, “görüşler avuçla bölüştürmek üzerinde birleşti. Hz. Ömer'de avuçla taksim etti. Bu olay dîvan adlı defterler oluşturulmadan önce idi”*¹³⁸

¹³⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız, c. II, s.136.

¹³⁷ Belazurî, s. 630.

¹³⁸ Ebu Yûsuf, s. 47.

Dîvan'ın kurulmasıyla birlikte devletin her türlü geliri burada muhafaza edilmiş, gerekli harcama ve ödemeler buradan yapılmıştır. Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekir dönemlerinde bu gelirler elde edildiği an halka taksim ediliyordu. Çünkü bu dönemlerde fethedilen yerlerden elde edilen gelirler azdı ve dağıtımı kolaydı. Fakat Hz. Ömer döneminde fetihlerin artmasıyla birlikte artan fey gelirlerini belli bir düzen içinde taksim etme ihtiyacı duyulmuştur. Hz. Ömer, bu gelirleri elde ettikçe vermek yerine, toplayıp senede bir kere insanlara atıyye olarak vermeyi uygun görmüştür.¹³⁹

Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekir hayattayken Dîvan'daki bu gelirleri halka eşit olarak dağıtmışlardır.¹⁴⁰ Fakat Hz. Ömer bu gelirleri halka eşit bir şekilde dağıtmamıştır ve dağıtım sırasına da dikkat etmiştir. Konuyla ilgili rivâyet şöyledir, buna göre ; *“Hz. Ömer divanı oluşturduğu zaman “ hisse verme işine kimden başlayalım” dedi. “Kendinden başla” dediler. Hz. Ömer; “Hayır, Rasûlullah önderimizdir, onun ehli beytinden başlayalım ve en yakından en uzağa doğru bu işi sürdürelim” dedi.*¹⁴¹

Hz. Ömer'in kime ne kadar atıyye verdiği ile ilgili olarak da; *“Hz. Ömer halîfe olup da kendisine ganîmetler gelince Hz. Ebûbekir'in tuttuğu eşitlik yolunu bıraktı ve herkese İslam'daki durumuna göre muamele etme cihetine giderek; “Ben, asla Rasûlullah'a karşı savaşımlarla, Rasûlullah'ın yanında düşmana karşı savaşımları bir tutamam” dedi. Sonra, gelen malları herkesin İslam'daki geçmişine göre taksim etti. Muhâcir ve Ensar'dan, Bedir harbine katılmış olanlara beşer bin, Bedir savaşında bulunmayanlara dörder bin dirhem verdi. Sonradan müslüman olanlara daha az pay verdi. Böylece herkesi İslam'daki durumuna göre sınıflara ayırdı ve bu ayırım taksime esas oldu.*¹⁴² O, bu konuda; *“...bizler hepimiz, Allah'ın kitabında ve Rasûlullah'ın sünnetinde açıklanan ölçülere tabiyiz. Herkes, İslam'daki özel durumuna, Hz. Peygamber 'e yakınlığına göre ecir ve sevap alır, İslamiyet'e yaptığı hizmete, katlandığı sıkıntılara, erken müslüman olmasına, zenginlik ve ihtiyaç durumuna göre hak sahibi olur”* demiştir.¹⁴³

Hz. Ebûbekir, atıyyelerin dağıtılması noktasında eşit davranmıştır. Dînî konularda veya İslam'a önce girme hususunda üstünlüğü olanların ahiret hayatında karşılığını alacağını ve bu konunun uhrevi bir konu olduğunu ifade etmiştir. Fakat atıyye konusunun ise bir geçim vasıtası olarak dünyevi bir mesele ve ikisinin farklı şeyler olduğunu söyleyerek atıyyeleri

¹³⁹ Fayda, Mustafa, “Ata”, DİA, İstanbul, c.II, s. 33.

¹⁴⁰ Ebû Yûsuf, s. 42.

¹⁴¹ Ebû Ubeyd, s. 312-313.

¹⁴² Ebû Yûsuf, s. 42.

¹⁴³ Ebû Yûsuf, s. 46.

eşit dağıtmayı tercih etmiştir. Ayrıca bu dönemdeki fey gelirleri zaten çok azdı ve herkese eşit miktarlarda dağıtılması doğal karşılanmalıdır. Belki Hz. Ebûbekir de uzun seneler hilâfet görevini sürdürüp artan fetihleri görebilseydi, o da böyle bir sistem uygulayabilirdi.

Hz. Ömer'in bu dağıtım hususunda takip ettiği sıralamayı ise Câbiye'de yaptığı konuşmada görüyoruz. O, bu konuşmada; *"Kim ki Kur'an hakkında soru sormak istiyorsa Übey b. Kâb'e gelsin. Kim de ferâiz hususunda soru sormak isterse, Zeyd b. Sâbit'e gelsin. Her kim de hukuk konusunda soru sormak istiyorsa Muaz b. Cebel'e gelsin. Ve kim de mal hakkında soru sormak istiyorsa bana gelsin. Zira Allah Teâlâ beni kendi hazinedârı kılmıştır. İlk olarak Rasûlullah'ın eşlerinden başlıyor ve onlara atıyyeleri veriyorum. Sonra ilk muhacirler ve daha sonra da diğer muhacir arkadaşlarımdan başlıyorum. Biz muhacirler ki Mekke'den çıkarıldık ve mallarımızdan, evlerimizden mahrum kaldık. Sonra da Ensar'dan başlıyorum. Onlar ki: Muhacirlerden önce Medîne'yi yurt edinenlerdir. Kim hicret etmekte acele etmişse, atıyye de ona çabuk verilecektir. Kim de hicret etmekte geç kalmışsa, atıyye de ona gecikerek verilecektir."*¹⁴⁴ demiştir.

Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere Hz. Ömer, atıyyeleri dağıtma işine Hz. Peygamber'in ailesinden başlamıştır. Daha sonra hicret edenler ve daha sonra da Ensar'ı zikretmiştir. *"Kim de hicret etmekte gecikmişse, atıyye de ona gecikerek verilecektir"* ifadesinden anlaşılan o dur ki; geç hicret edenler, atıyye almada sıralama bakımından geridedir, erken hicret edenler ise ilk sıralarda atıyyelerini alacaklardır.

Hz. Ömer'in atıyye dağıtımındaki takip ettiği sıralamadan bahseden başka bir rivayet de şöyledir; *"Hz. Ömer, hak sahiplerini İslam'daki geçmişlerine göre düzenlemişti. Fakat bazılarını bunların dışında tutmuştu. Şöyle ki: Dîvanın düzenlenmesi için seçkin ashab ile bir meclis topladı Hz. Ali ve Avf oğlu Abdurrahman ona "Kendinden başla" deyince Hz. Ömer "Hayır, ben Resûlullah'a daha yakın olandan başlarım. Sonra sırasıyla giderim" dedi. Dîvan'ın düzenlenmesine memur olan kâtipler, önce Hâşimoğullarını ve soma Hz. Ebu Bekir ile kavmini sonra Hz. Ömer ile kavmini yazmışlardı. Hz. Ömer, bunu görünce, "Hâşimoğullarından sonra Hz. Peygamber 'e daha yakın olanları sırasıyla yazınız. Ömer'i de sırası gelince yazınız. Bizim iki dünya saadetine ulaşmamız, ancak Muhammed (s.a.v.) sebebiyledir. O, bizim şerefimizdir. Onun kavmi Arab'ın en şerefliisidir. Sonra ona yakınlık derecesi fazla olanlara itibar edilmelidir" dedikten sonra, "Vallahi Arap olmayanlar*

¹⁴⁴ Ebû Ubeyd, s. 312.

*amelleriyle varıp da, bizler amelsiz gidersek kıyamet günü Hz. Muhammed'e (s.a.v.) onlar, bizden daha iyidir. Çünkü ameli noksan olan kimseyi soyu ileri götürmez" dedi.*¹⁴⁵

Bu saydıklarımız hür insanlar için geçerli hükümlerdi. Peki mevlâ'lar atıyye almak bakımından hangi muameleye tabi tutuluyordu? Kitâbü'l Emvâl'de nakledildiğine göre Hz. Ömer, ordu kumandanlarına şöyle yazmıştı: “ *Yabancıardan azat ettiğiniz köleler İslam'ı kabul ettikleri taktirde onları efendileriyle aynı muameleye tabi tutun. Eğer ayrı bir kabile halinde yaşamak isterlerse, onlara iyilikte bulunun ve kendilerine atıyye vermekten geri durmayın* ”¹⁴⁶ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, mevlâ olan kişi isterse kendisini azat eden efendisinin kabilesi içinde değerlendirilirdi, istemez ise ayrı bir şekilde değerlendirilirdi.

Dîvan'daki paranın dağıtılması hususunda Hz. Ebûbekir'in insanlara eşit muamele ettiğini ifade etmiştik. Maaş dağıtımı konusunda Hz. Osman da Hz. Ömer'in yukarıda bahsettiğimiz yolunu takip etmiştir.¹⁴⁷ Yani Dîvan'daki parayı insanlara farklı miktarlarda dağıtmıştır ancak Hz. Ali bu hususta Hz. Ebûbekir'in yolunu tutarak insanlara eşit muamele etmiştir.¹⁴⁸ Hatta Hz. Ali'nin halîfe olduktan sonra hazinede bulunan 300.000 dinar tutarındaki parayı hiçbir ayırım gözetmeksizin Medine'deki tüm müslümanlara eşit bir şekilde dağıtması Medine'de yüksek maaş alan bazı sahabelerin tepkisine bile yol açmıştı.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, (sad; Metin Muhsin Bozkurt), İstanbul, c.I, s. 298.

¹⁴⁶ Ebu Ubeyd, s. 324.

¹⁴⁷ Mâverî, s. 189.

¹⁴⁸ Mâverî, s. 189.

¹⁴⁹ İbn Ebi'l Hadîd, Abdülhamid Hibetullah b. Muhammed (655/1257), *Şerhu Nehci'l- Beleşa*, thk; Muhammed Halil ez-Zeyn- Nuruddin Şerafuddin, Beyrut, 1954, c. II, s. 272-273; Bakır, Abdülhalik, “ *Ali b. Ebî Tâlib*”, Elazığ, 1998, s. 125.

İKİNCİ BÖLÜM

HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ FETİHLERİ VE ETKİLERİ

Hız. Peygamberin sağlığında başlayan ilk İslam fetihleri Râşid Halîfeler ile birlikte en üst seviyeye ulaşmıştır. Bu fetihler sayesinde İslâmiyet çok geniş bir alana yayılma imkanı bulurken Müslümanlar farklı kültürlerle karşılaşarak karşılıklı bir etkileşim içine girmişlerdir. Etkileşimin yanı sıra Müslümanlar fethettikleri bölgelerden elde ettikleri ganîmet, fey, cizye ve haraç gibi vergilerle ekonomik anlamda oldukça güç kazanmışlardır. Bu nedenle çalışmamızın ikinci bölümünde İslam toplumunun ekonomik değişiminde ve bu ekonomik değişimin toplumu etkilemesinde en önemli unsurlardan biri olduğunu düşündüğümüz ilk İslam fetihlerinden bahsedeceğiz.

2.1. FETİHLER

2.1.1. İslam’da Fetih, Anlamı ve Amacı

Arapça’da galibiyet, açma, zafere ulaştırma gibi anlamlara gelen fetih sözcüğü, terim olarak müslümanların ülke veya şehirleri İslam dairesi içerisine almaları demektir.¹⁵⁰ “*Fetih faaliyeti, maddi ve manevi, her açıdan hâkimiyet anlamını içermesi yönüyle, mücadele anlamında kullanılan diğer kavramlara göre daha kapsamlıdır*”.¹⁵¹ Yani kelimenin sadece maddî yönden fetih anlamı taşıdığı söylenemez; “*kelime öncelikle aklı ve kalbi İslam gerçeğine açmak, ikinci olarak da İslam mesajının önündeki engelleri kaldırmak anlamına gelir*.”¹⁵² Bunun yanı sıra dinî emirleri öğrenmek yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslam’ı tebliğ,

¹⁵⁰ Fayda, Mustafa, “*Fetih*”, DİA, İstanbul, 1995, c. XII, s. 467.

¹⁵¹ Demirci, Abdurrahman, “*Hız. Ebûbekir’in Fetih Anlayışı*”, Mardin, 2014, Artuklu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, s. 6.

¹⁵² Fayda, Mustafa, “*Fetih*”, DİA, İstanbul, 1995, c. XII, s. 467.

nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek¹⁵³ gibi anlamlara gelen cihat kavramı da fetih ile yakından ilişkilidir.

Fetih kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de farklı anlamlarda da kullanılmakla beraber¹⁵⁴ daha ziyade yukarıda da ifade ettiğimiz gibi zafer¹⁵⁵, açmak¹⁵⁶ gibi anlamlarıyla ön plana çıkmıştır. İslam tarihinde ilk fetih hareketleri bizzat Hz. Peygamber'in önderliğinde gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber vefat edince de bu iş halifelere intikâl etmiştir.

İslam'da dinin tebliğ edilmesinin farz oluşu bu hareketlerin başlamasındaki en büyük etkindir.¹⁵⁷ İslam fetihlerinin öncelikli amacı i'lâ-yi kelimetullahtır. Nitekim Hz. Peygamber'e, *"Allah yolunda olan kimdir? diye sorulduğunda; "Sadece Allah'ın adını yüceltmek için savaşan kimse Allah yolundadır" buyurmuştur.*¹⁵⁸ Fetihlerin amaçları arasında İslam'ı yaymak ve İslam'ın yaşam alanını garanti altına almak¹⁵⁹ yanında şehitlik hususu da önemli bir yer etmiştir. Nitekim Kadisiye savaşında İranlıların kumandanının Muğire'ye; *"...Siz hedefiniz için ölümü hiçe sayıyorsunuz"* demesinin üzerine Mugire'nin; *"...Bizden ölenler Cennete, sizden ölenler ise Cehenneme gider"*¹⁶⁰ demesi bu kâbildendir. *İslam dininin insanlara ulaştırılması fikri de ilk İslam fetihlerinin öncelikli amaçları arasındadır fakat İslâmî fikirleri insanlara zorla dayatmak değildir.*¹⁶¹ Bunların yanı sıra Hz. Peygamber'e itaat, İslam'a karşı saldırıları önleme ve zulme engel olma gibi düşünceler de ilk İslam fetihlerinin amaçları arasında sayılabilir.

Ne Hz. Peygamber döneminde ne de Râşid Hâlifeler devrinde, ciddi bir savaş tehlikesi bulunmayan hiçbir ülkeye savaş açılmamış ve hiç kimseye zorla İslam'ı kabul ettirme yoluna gidilmemiştir. Habeşistan'da IV. yy.'a kadar sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar az bir Müslüman olması bunun en güzel örneklerinden biridir.¹⁶² En son çare olarak savaşa razı olunmuştur. Yani fetihlerin amacı İslam'ın sesini duyurmak, ülkeleri ve halklarını İslam'a açmaktır. İstila, işgal, baskıyla İslamlaştırma, köleleştirme, öldürme gibi eylemler İslam fetihlerinin ruhuna uygun düşmeyen eylemlerdir.¹⁶³

¹⁵³ Özel, Ahmed, *"Cihad"*, DİA, İstanbul, 1993, c. VII, s. 527.

¹⁵⁴ Secde, 32/28-29.

¹⁵⁵ Fetih, 48/17-18.

¹⁵⁶ Âraf, 7/40.

¹⁵⁷ Öztürk, Murat, *"İslam Fetihlerinin Küresel Ekonomiye Etkileri"*, Elazığ, 2012, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay, s. 198.

¹⁵⁸ Fayda, Mustafa, *"Fetih"*, DİA, İstanbul, 1995, c. XII, s. 469.

¹⁵⁹ Demirci, Abdurrahman, *"Hz. Ebûbekir'in Fetih Anlayışı"*, s. 6.

¹⁶⁰ Mahmud Esat, *İslam Tarihi* (çev; Sadi Irmak), 1965, Tan Matbaası, s. 288.

¹⁶¹ Draz, Muhammed Abdullah, *Kur'an'a Giriş*, (çev; Salih Akdemir), Ankara, 2000, s. 50-53.

¹⁶² Arnold, Thomas Walker, *İntişar-ı İslam Tarihi*, Çev; Hasan Gündüzler, Ankara, 1982, s. 124.

¹⁶³ Hizmetli, Sabri, *"Genel Olarak Râşid Halifeler Devri Olayları; Sonuçları ve Etkileri"*, s. 39-40.

2.1.2. İlk İslam Fetihlerinin Başlaması

İlk İslam fetihlerini başlatan temel neden İslam ve imandı. Hz. Peygamber 'in risâletiyle gelen değişim ve dönüşümdü. Kur'ân-ı Kerim'de Allah yolunda cihat emrediliyordu ve Arapların komşuları olan Bizans ve Sâsâni halkı müslüman değildi. İslam'ın vâzettği cihad fikri ise¹⁶⁴ ancak fetihler sayesinde gerçekleştirilebilirdi.

Bununla birlikte ilk İslam fetihlerinde iktisâdi faktörün de hatırı sayılır bir etkisi vardı; *“Yarımadanın kuraklığı, İslam'ın organize ettiği uyanış bilinci, Mümbit Hilal'in zenginliği, Peygamber'in hayatında bile müslümanları cezbeden etmenlerdi.”*¹⁶⁵ O dönemde Arapların komşuları olan Bizans ve Sâsâni kontrolündeki topraklar da çok verimli topraklardı. Fakat her bölgedeki iç ve dış etkenler birbirinden farklı olduğundan ilk İslam fetihlerinin başlama nedenlerini yukarıda bahsettiğimiz birkaç sebeple sınırlandırmak yanlış olacaktır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilâfet makamına geçen Hz. Ebûbekir'in ilk önemli icraatı Usâme ordusunun Sûriye'ye gönderilmesi meselesi olmuştur. Hz. Peygamber yaşamının son yıllarında Mûte'de, Zeyd b. Hârise ve arkadaşlarının şehit edildiği bölgeye göndermek için bir ordu hazırlamıştı¹⁶⁶. Fakat Hz. Peygamber 'in ömrü vefâ etmeyince, bu orduyu Sûriye'ye gönderme işi Hz. Ebûbekir'e kalmıştı. Şam'a gidecek olan ordunun başında Usâme'nin olmasına birtakım tepkiler olsa da, Hz. Ebûbekir bu tepkilere kulak asmamış ve *“Köpekler, kurtlar üzerime saldıracak olsa da Usâme'yi yine gönderirim. Tek başıma kalacak olsam da Rasûl-ü Ekrem'in bu emrini yerine getireceğim”*¹⁶⁷ diyerek orduyu yola çıkarmıştır.¹⁶⁸

Daha sonra irtidât yani dinden dönme hareketleri ortaya çıktı. *“Medine'nin zengin ganimet mallarının, zekât ve cizyenin toplandığı bir başkent haline gelmesiyle Arap yarımadasının iktisadi yönden büyük ölçüde Medine'ye bağlanması kabileleri harekete geçirmiştir.”*¹⁶⁹ Bununla birlikte kabilelerin irtidât edişinin; *merkezi otoriteye karşı çıkma, ümmete rakip kurumlar meydana getirme, mahalli bir kültürü ısrarla vurgulama gibi birçok nedeni vardı.*¹⁷⁰ Ashâb genellikle Medine'de olduğundan orada sadece hilâfet meselesi çıkmış¹⁷¹

¹⁶⁴ Bakara 2/218, Al-i İmran 3/157, Bakara 2/216, Nisa 4/74-77.

¹⁶⁵ Duri, Abdülaziz, *“İlk Dönem İslam Tarihi”*, (çev: Hayrettin Yücesoy), İstanbul, 1991, s. 87.

¹⁶⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız, c. II, s. 33.

¹⁶⁷ Doğrul, Ömer Rıza, *“Büyük İslam Tarihi”*, İstanbul, 1978, c. IV, s. 52.

¹⁶⁸ Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî (v. 240/854-55), *et-Târîh*, (thk; Dr. Ekrem Ziya el-Ömer)1985, Riyad, s. 100.

¹⁶⁹ Üçok, Bahriye, *İslam'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, 1967, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. s. 24.

¹⁷⁰ Dûri, Abdülaziz, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (çev; Sabri Orman), İstanbul, 1991, s.24.

¹⁷¹ Ahmed Emin b. İbrahim et-Tabbah, *Fecru'l- İslam*, 2011, Kahire, Nşr; Kelimât Arabiyye, s. 290.

fakat Hz. Ebûbekir'e biat edilerek bu sorun giderilmiştir.¹⁷² Mekke ve Tâif dışında pek çok Arap kabileleri arasında dinden dönenler olmuştur.¹⁷³ “Hz. Muhammed'in ölümü, uzaktaki kabileleri Medine'ye bağlayan bağları kopardı; hareket hürriyetlerini tekrar elde ettiler ve katılmadıkları Ebu Bekrin halife seçilmesiyle kendilerini bağlı hissetmeyerek Medine ile olan anlaşmayı feshettiler ve vergiyi ödemekten vazgeçtiler.”¹⁷⁴

Neticede Hz. Ebûbekir, irtidât ederek zekât vermek istemeyen bazı Arap kabileleriyle mücadeleyle girişti. Hz. Ömer ve bazı şahıslar, diğer dini görevlerini yerine getirmekle birlikte sadece zekat vermek istemeyenlere ayrıcalıklı davranılmasını teklif ettiyseler de Hz. Ebûbekir bu konuda asla taviz vermemiştir.¹⁷⁵ Onlardan bir kısmının; “*Namazı kılarız ancak zekâtı ödemeyeceğiz*” demelerinin üzerine Hz. Ebûbekir; “*Eğer onlar, deve ve koyunlarının yıllık zekâtlarını bana vermezlerse, kendileriyle mutlaka savaşacağım*”¹⁷⁶ diyerek buna sert bir şekilde karşı çıkmıştır. Kendisine savaşmak için acele etme diyenlere ise;

“ Allah Rasûlü insanlarla Allah'tan başka ilah yoktur deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu söyleyen malını ve canını benden kurtarmış olur. Ancak o malın hakkı hariç, o kişinin hesabını görmek de Allah'a düşer, buyurmuşken onlarla nasıl savaşacaksınız!" deseler de “Vallahi namaz ile zekâtı birbirinden ayıranlarla savaşacağım. Zira zekat malın hakkıdır. Efendimiz de zaten "Ancak onun hakkı hariç" buyurmamış mıydı? diyerek¹⁷⁷ muhalefet etmiştir.

Buradaki dikkat çekici husus, bazı isyancıların İslam dinin gereklerini yerine getirmeyi kabul ederek sadece zekât'a karşı olmalarıdır.¹⁷⁸ Bu hâdise de gösteriyor ki irtidât hareketinin temeli iktisâdi bir takım meselelerdi. Bu arada Peygamberlik iddiasıyla ilk ortaya çıkan kişi olan Esved-i Ansî Yemen'i karıştırmış olduğu için, öldürüldü.¹⁷⁹ Fakat tam sükûnet sağlanmışken Hz. Peygamber 'in öldüğü haberi üzerine pek çok yerde halkın çoğu dinden dönerek büyük karışıklıklar çıktı.¹⁸⁰ Umman'da el-Ezd kabilesinin başkanı Lakîd adında bir kişi ortaya çıktı¹⁸¹ ve Peygamberlik davasına kalkışarak ortalığı karıştırdı. Bunun yanı sıra Esedoğulları kabilesi şeyhi Tuleyha¹⁸², Yemâme'de Peygamberlik

¹⁷² Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 100.

¹⁷³ Ahmed Cevdet Paşa, c. I, 244.

¹⁷⁴ Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar* (çev; Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 2009, s.74.

¹⁷⁵ Algül, Hüseyin, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Eskişehir, 2010, Anadolu Üniversitesi Yay, s. 168.

¹⁷⁶ Belazuri, s. 131.

¹⁷⁷ Zehebî, c. III, s. 27.

¹⁷⁸ Wellhausen, Julius, *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş* (çev; Fikret Işıltan), İstanbul, 1960, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay, s. 4.

¹⁷⁹ Üçok, Bahriye, s. 45-46.

¹⁸⁰ İbn Kesîr, c. VIII, s. 172.

¹⁸¹ Belazurî, s. 104.

¹⁸² Halife b. Hayyât, s. 102; Belazurî, s. 132.

iddiasıyla halkı kandıran Müseylime¹⁸³ , Benî Temîm kabilesinden Secâh¹⁸⁴ adında bir kadın da Peygamberlik iddialarıyla ortaya çıktılar.¹⁸⁵ Yani bu dönemde meydana gelen irtidât hareketleri “*bir anlamda devletin hukuki varlığını reddetmek anlamına gelen*¹⁸⁶ *zekat vermek istemeyenler ve peygamberliğini ilan etmek suretiyle muhalefet içinde olanlar şeklinde iki gruptu*”.¹⁸⁷ Neticede bu mücadelelerden başarıyla çıkıp, sosyal ve siyasal birliği temin ederek Arabistan’da hakimiyeti sağlayan Hz. Ebûbekir, İslam dinini yayabilmek için fetih hareketlerine girişti.¹⁸⁸

2.1.2.1. Hz. Ebûbekir Dönemi

Ülkede dînî ve siyâsî düzeni sağlayan ilk halîfe Hz. Ebûbekir Irak’ın fethine karar verdi.¹⁸⁹ Hz. Peygamber’in başlattığı fetih stratejisini devam ettirebilmek için öncelikli olarak bu bölgeye yöneldi.¹⁹⁰ Neticede bu bölgelere askeri harekât düzenlendi ve İslam orduları buralarda büyük başarılar elde etti.

“Hz. Ebûbekir öncelikli olarak Şam fetihleri için Mekke, Tâif, Necid, Hicaz ve Yemen’deki Araplara mektuplar yazarak onları cihad etmeye davet etti. İnsanları ganîmet ve şehitlik rütbesi ile cihad etmeye rağbet ettirdi. İnsanların bir kısmı sevap kazanmak için, bir kısmı da ganîmet elde etmek için Hz. Ebûbekir’in davetine koşular ve her taraftan Medine’ye geldiler”.¹⁹¹

Dolayısıyla bu duygular içinde insanların cihada rağbetlerinin artması doğal bir durumdu ve bu sayede pek çok fetih hareketleri gerçekleştirildi. Irak’ın fethiyle görevlendirilen Hâlid b. Velîd,¹⁹² Şam’a gelirken Hîre, Enbâr¹⁹³ Aynu’t-Temr¹⁹⁴ Busrâ, Havran¹⁹⁵ ve daha birçok yeri fethetti.

¹⁸³ Zehebî, c. III, s. 73.

¹⁸⁴ Üçok, Bahriye, s. 68.

¹⁸⁵ Ahmed Cevdet Paşa, c.I, s. 246.

¹⁸⁶ Balcı, İsrâfil, “Hz. Ebûbekir Döneminde İç Siyaset ve İdare”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 1999, XI, s. 203.

¹⁸⁷ Demirci, Abdurrahman, “ Hz. Peygamber Ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları”, Ankara, 2012, Basılmamış Doktora Tezi, s. 181.

¹⁸⁸ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*(çev; Salih Tuğ), İstanbul, 1989, c. I, s.204.

¹⁸⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, *İslam Tarihi* (sad; Cem Zorlu), İstanbul, 2009, Anka Yayınları, c.II, s. 304.

¹⁹⁰ Algül, Hüseyin, *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 172.

¹⁹¹ Belazuri, s. 149.

¹⁹² Sarıcık, Murat, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi*, s. 81.

¹⁹³ İbn Kesîr, c. IX, s. 601.

¹⁹⁴ İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî (v. 630/1232), *el- Kamil Fi't Tarih*(çev; M. Beşir Eryarsoy), İstanbul, 1985, c. II, s. 363.

¹⁹⁵ Belazurî, s. 155.

Müslümanlar Irak'ı fethedip Hîre bölgesini baştanbaşa ele geçirdiler.¹⁹⁶ Bu arada Irak seferleriyle eş zamanlı olarak Suriye seferleri de başlamış bulunuyordu. Suriye fetihleri için Ebû Ubeyde b. Cerrah Câbiye'ye, Yezid b. Ebî Süfyan Belkâ'ya, Amr b. Âs Arabe'ye, Şürahbil b. Hasene ise Ürdün'e ordularını yerleştirdiler.¹⁹⁷ Irak bölgesinde savaşan Halid b. Velid'in de gelmesiyle, bu ordular birleşerek Ecnadeyn savaşında büyük başarılar elde ettiler.¹⁹⁸

2.1.2.2. Hz. Ömer Dönemi

Hz. Ömer, askerlerin askerlik dışında bir işle ilgilenmesini istemediğinden askerlerin ihtiyaçlarını devlet hazinesinden karşıladı ve onlara yetecek kadar maaş verdi. Askeri araç ve gereçleri yenileyerek orduyu disiplin altına aldı ve fetih hareketlerini daha sistemli bir şekilde yerine getirebilmek için sınırlarda kışlalar ve karakollar kurdu; sürekli askeri garnizonlar oluşturdu.¹⁹⁹

“İkinci halife, Arapların fethedilen ülkelerdeki halkla ilişki kurmasının varlık ve durumları üzerinde tehlikesini farkına vararak, onları kendilerine ait Basra, Kûfe ve Fustât gibi özel askerî merkezlerde toplamaya çalıştı. Böylece yeni cevherlerini koruyan bir sistem oluşturdu...”²⁰⁰

Hz. Ömer başkanlık mevkîne gelir gelmez Halid b. Velid'i Şam emirliğinden alarak, yerine Ebu Ubeyde'yi tayin etti²⁰¹ ve Hz. Ebubekir'in başlattığı harekâtı neticelendirmeye çalıştı.²⁰² İlk iş olarak, harekete geçen Sâsânîlere karşı halkı yardıma çağırdı.²⁰³ Şam'a bağlı olarak ilk fethedilen şehir olan Basra, bu sene barış yoluyla fethedildi.²⁰⁴ Kadîsiye savaşı sonrasında Medâin ele geçirildi²⁰⁵, *Celûlâ ve Hulvân'ın ardından Sûs, Hûzistan ve Musul'u ele geçiren müslümanlar Nihâvend zaferiyle Irak'ın fethini tamamladı.*²⁰⁶

Suriye cephesindeki savaşlara da ara verilmeden devam edildi. Yapılan Yermük muharebesi sonucu Bizans ordusu ağır bir yenilgiye uğratılarak bölgedeki şehirler müslümanların eline geçti.²⁰⁷ Diğer yandan Filistin'in fethine devam edilerek Kudüs

¹⁹⁶ Doğrul, Ömer Rıza, c. IV, s. 235.

¹⁹⁷ Algül, Hüseyin, s. 173.

¹⁹⁸ Belâzurî, s. 156.

¹⁹⁹ Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991, s. 205.

²⁰⁰ Duri, Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 90.

²⁰¹ Zehebî, c. III, s. 87.

²⁰² Halife b. Hayyât, s. 126; Doğrul, Ömer Rıza, *Büyük İslam Tarihi*, c. IV, s. 235.

²⁰³ Fayda, Mustafa, “*Ömer*”, DİA, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 46.

²⁰⁴ İbn Kesîr, c. IX, s. 602.

²⁰⁵ Belazurî, s. 368; Halife b. Hayyât, s.133-134.

²⁰⁶ Fayda, Mustafa, “*Ömer*”, DİA, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 46.

²⁰⁷ Belazurî, s. 187; Halife b. Hayyât, s.130-131.

kuşatıldı.²⁰⁸ Amr b. el-Âs Beytu'l-Makdis'in dışında Filistin bölgesini fethetti.²⁰⁹ Bu bölgelerin fethinden sonra Mısır'ın fethine karar verildi ve Mısır fethedilerek halkı ile bir anlaşma yapıldı.²¹⁰

Neticede bu dönemde İran, Irak, Bizans ve Horasan'da başarılı fetihler gerçekleştirildi. Hz. Ömer döneminde Irak'ın tümünü, Sevâd, Cibâl, Azerbaycan, Basra, Ahvâz ve Fâris ve Ecnadeyn hariç Şam yerleşim birimlerini fethetti.²¹¹ Bu yerleri fetheden İslam Devleti böylelikle bölgenin önemli gücü haline geldi.

Müslümanların, elde ettikleri topraklardaki halkı idare edebilmek ve Medîne ile irtibatı devam ettirebilmek için²¹² bazı stratejik noktalarda askeri amaçlı oluşturdukları yerleşim birimlerine, askerler aileleriyle birlikte yerleştirildiler.²¹³ Kûfe şehri bu amaçla kurulan şehirlerdendir.²¹⁴ Hz. Ömer'in emriyle kurulan diğer bir şehir İran ve Hindistan'dan gelebilecek deniz akınlarına karşı Utbe b. Gazvân tarafından kurulan Basra şehridir.²¹⁵ Yine Fustât şehri de Hz. Ömer'in emriyle askeri amaçla kurulan şehirlerdendir.²¹⁶

Bu dönemde İslam ordusu sadece Araplardan oluşmuyordu. İranlı, Hindistanlı, Romalı, Yunanlı, Yahudi ve Zerdüşť bazı askerler de İslam ordusunun unsurları arasındaydı.²¹⁷ Bu dönemde geçim kaynaklarının tamamını fetih gelirlerinin oluşturmuş olduğu bu askerlerin tarım ve hayvancılık ya da ticaret ile meşgul olmaları yasaklanmış ve bunlarla ilgilenenler cezalandırılmıştır.²¹⁸

2.1.2.3. Hz. Osman Dönemi

Hz. Ömer'den sonra hilâfet makamına geçen Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk yılları da fetih hareketleriyle geçti. Hz. Osman'ın halifeliğinde müslümanların İran'ın içlerine doğru

²⁰⁸ Vâkidî, *Futuhu's- Şam* (çev; Hasan Gülşen), s. 225.

²⁰⁹ İbn Hazm el-Endelüsî, *Halîfeler ve Fetihler* (çev; Şaban Öz), Ankara, 2004, Avrasya Yay, s. 79.

²¹⁰ Halîfe b. Hayyât, s. 143.

²¹¹ İbn Sad, Muhammed (v.230/844), *et-Tabakatü'l- Kübra* (thk; Dr. Ali Muhammed Ömer), 2001, c.III, s. 262.

²¹² Apak, Adem, “ Hz. Osman Dönemi Fetihleri”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2000, sy. 9, y. 9, s. 437.

²¹³ Söylemez, Mahfuz, “Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi”, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. II, sy. III, s. 63.

²¹⁴ Halîfe b. Hayyât, s.138; Belazuri, s.387.

²¹⁵ Mevlana Şibli, c. II, s. 125.

²¹⁶ Ahmed Emin, s. 220.

²¹⁷ Mevlana Şibli, c. II, s. 152-153.

²¹⁸ Terzi, Mustafa Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, s.30; Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s.258.

ilerleyişi devam etti.²¹⁹ Hamedan, Rey²²⁰ İsfahan ve Kaşan²²¹ gibi şehirler fethedilerek İran'ın fethi büyük ölçüde tamamlandı. Horasan bölgesine yapılan sürekli akınlar da Hz. Osman döneminde başladı. Bu dönemde Kirman üzerinden Horasan'a girilerek Toharistan'a kadar uzanan alan fethedildi. Daha sonra Belh, Herât, Tûs gibi önemli şehirler ele geçirilirken diğer taraftan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan gibi şehirler de yine onun döneminde fethedildi.²²²

Bu dönemde Kuzey Afrika fetihleri de devam etti. Hz. Osman Abdullah b. Sâ'd b. Ebi Serh komutasındaki orduyu Afrika seferine gönderdi²²³ ve neticede Afrika'da büyük başarılar gösteren Abdullah b. Sâ'd'a daha önce verdiği söz üzerine elde edilen ganimetlerin bir kısmını verdi.²²⁴ "...Hz. Osman, Abdullah b. Sâ'd'a " *Eğer Allah sana Afrika'nın fethini nasib ederse, ganimetin beşte biri senindir dedi. Zafer üzerine Abdullah b. Sâ'd, Allah'ın onlara nasip ettiği bu ganimeti askere paylaştırdı ve beşte birini kendisine alıp, kalan dörtte biri Hz. Osman'a yolladı*".²²⁵ Fakat kaynaklarda, Afrika ganimetleri hakkında çeşitli rivayetler mevcuttur. Bir kısım rivayete göre Hz. Osman Abdullah b. Sâ'd'a Afrika ganimetlerinin yüzde beşini vermiştir²²⁶, diğer bir kısım rivayete göre Afrika ganimetleri 100.000 veya 200.000 dinara Mervan b. Hakem tarafından satın alınmıştır.²²⁷

Burada Endülüs'ün fethi meselesine de değinmek yerinde olacaktır. Çünkü verimli topraklara sahip olması, jeopolitik konumu ve Avrupa'ya geçiş noktalarından birisi olmasıyla önem arz eden İspanya'nın kimin döneminde fethedildiği meselesi tartışmalı bir meseledir.²²⁸ Bir kısım rivayete göre Hz. Osman zamanında fethedilen İspanya, çoğunluğa göre 92/710-711 yılında Emevî Halîfesi Abdülmelik b. Mervân zamanında fethedilmiştir.²²⁹ Zehebi'nin Tarih'inde geçen ifadeye göre Hz. Osman; "*İstanbul'un fethi ancak Endülüs'ün fethi ile mümkündür. Eğer Endülüs'ü fethedebilirsiniz İstanbul'u fethedecek olan kimsenin sevabına siz de ortak olmuş olursunuz*" diyerek Endülüs'ün

²¹⁹ Yiğit, İsmail, "Osman", DİA, İstanbul, 2007, c. XXXIII, s.439.

²²⁰ Halîfe b. Hayyât, s.157.

²²¹ Belazuri, s. 432-433.

²²² Yiğit, İsmail, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Eskişehir, 2010, Anadolu Üniversitesi Yay, s. 213.

²²³ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (294/1229), *Târihu'l-Ya'kûbî*(thk. Abdü'l-Emir Mühenna), Beyrut, 2010, c. II, s. 57; Halîfe b. Hayyât, s. 159.

²²⁴ İbn Kesîr, c. IX, s. 225.

²²⁵ Zehebî, c. III, s. 319

²²⁶ Zehebî, c. III, s. 319.

²²⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l- Eşraf*, nşr; S.D.F Goitein, Jerusalem, 1936, c. V, s. 25-28' den aktaran; Atçeken, İsmail Hakkı, " Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sy. IX, s. 324.

²²⁸ Atçeken, İsmail Hakkı, " Endülüs'ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sy. XIX, s. 17.

²²⁹ İbn Hazm, Halîfeler ve Fetihler, s. 85; Atçeken, İsmail Hakkı, a.g.m, s. 17.

fethini istemiş ve Endülüs fethedilmiştir.²³⁰ Taberî'nin Tarih'inde geçen rivayete göre de olay yaklaşık olarak bu şekilde gerçekleşmiş önce bu bölge fethedilmiş ve daha sonra İstanbul'a geçilmiştir.²³¹ İbn Kesîr'deki rivayete göre de Afrika'nın fethinden hemen sonra Abdullah b. Nâfi b. Abdi Kays el-Fihri ile Abdullah b. Nafi b. Husayn el-Fihri'yi Endülüs'ün fethi için görevlendirmiş ve burada da başarılı fetihler gerçekleştirilmiştir.²³² Fakat gerek fütuh kitaplarında gerek Endülüs ile ilgili yazılan kitaplarda gerekse Endülüs tarihi uzmanlarının çalışmalarına göre bu bölge kuvvetle muhtemel Hz. Osman zamanında fethedilmemiştir.²³³ Yine Hz. Osman döneminde Sûriye valisi Muâviye'nin teklifiyle ilk İslam donanması meydana getirilmiş ve bu donanmanın ilk hedefi Kıbrıs'ın fethi meselesi olmuştur.²³⁴ 28/648 yılında İslam donanması ilk fethini gerçekleştirerek Kıbrıs'ı fethetmiştir.²³⁵

Neticede üçüncü halife Hz. Osman döneminde de Irak, Kuzey Afrika ve Akdeniz'de birtakım başarılı fetihler gerçekleştirilmiş²³⁶ fakat Hz. Osman devrinin ikinci altıncı yılına gelindiğinde ise İslam fütuhâtının varabileceği yere kadar ulaşması²³⁷ Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminde varolan insan profilinin zamanla değişmesi, ekonomik değişimin söz konusu dönemdeki insan profilini etkisi altına alması ve birtakım çatışmalar fetihleri durma noktasına getirmiştir.

2.1.2.4. Hz. Ali Dönemi

Bu dönem Hz. Ali'nin çok buhranlı bir dönemde iş başına geçmiş olması, fetihlerin doğal sınırına ulaşması ve bu dönemde zaman zaman meydana gelen iç isyanlar²³⁸ gibi nedenlerle fetihler açısından pek parlak bir dönem olmamıştır. Fakat buna rağmen Hz. Ali'nin halife olmasıyla birlikte 38/658 yılı sonu ve 39/659 yılı başlarında Hâris b. Murre el-Abdî fetih amacıyla gittiği Sind bölgesindeki fetih hareketleri ve bu bölgeden bir miktar ganîmet ve esir ele geçirmiş olması²³⁹, yine İran toprakları ve Orta Asya'da sınırlı sayıda

²³⁰ Zehebî, c. III, s. 320.

²³¹ Taberî, c. III, s. 542-543.

²³² İbn Kesîr, c. IX, s. 225.

²³³ Atçeken, İsmail Hakkı, a.g.m, s. 28-29.

²³⁴ Gregory, Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi* (Trc; Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1999, TTK Yay, c. I, s. 180; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız, c. II, s.199.

²³⁵ Taberî, c. III, s.544; Halife b. Hayyât, s. 160.

²³⁶ Fayda, Mustafa, "*Hulefâ-i Râşidîn*", DİA, İstanbul, 1992, c. XVIII, s. 329.

²³⁷ Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, s. 217.

²³⁸ Fayda, Mustafa, "*Hulefâ-i Râşidîn*", DİA, İstanbul, 1992, c. XVIII, s. 329.

²³⁹ Belâzurî, s. 607.

da olsa gerçekleştirilen bazı fetih faaliyetleri²⁴⁰ ve yer yer isyanlar sebebiyle yapılan bazı harekâtlardan²⁴¹ söz etmek mümkündür. Yine Fars ve Kirman'da yapılan bir takım fetih hareketleri²⁴², Ehvâz ve Kikân²⁴³ zaferleri de bu başarılı faaliyetler arasındadır.

2.1.3. İlk İslam Fetihleri Sonucunda İslam Coğrafyasındaki Dînî, Etnik ve Ekonomik Değişmeler

Hız. Peygamber ile başlayıp Hulefâ-i Râşidîn dönemi boyunca süren fetih hareketleri İslam coğrafyasında fizîkî, etnik, dînî, sosyal ve kültürel birçok değişikliğe yol açmıştır. Sadece askeri bir harekât gibi görülmemesi gereken bu fetihler, sonuçları itibariyle pek çok alana etki etmiştir.

Dînî değişim açısından bakılacak olursa, bu fetihlerin en belirgin sonucu İslam dininin yayılması ve sağlamlaşmasıydı. Çünkü Müslümanların fethettikleri bölge halkına karşı hoşgörülü davranışı sayesinde pek çok insan din olarak İslamiyet'i seçmiştir. *"Bu fetihler Sâsâni imparatorluğu ile Bizans imparatorluğunun bir kısmını içine alması dolayısıyla burada yaşayan Hristiyan, Yahudi ve Mecusi halkın birçoğunun İslamiyet'i seçmesiyle sonuçlanmıştır"*.²⁴⁴ Bunun yanı sıra Hız. Peygamber'in eğitiminden geçmiş sahâbe de bu fethedilen bölgelere yerleşerek buradaki insanlara İslam'ı tebliğ etmişlerdir. Zaten fethedilen bir bölgedeki ilk faaliyet oraya bir mescid inşa etmek olmuştur. Sahâbe de bu mescidler sayesinde bu insanlara İslam'ın öğretilmesinde katkıda bulunmuşlardır.²⁴⁵

İlk İslam fetihleri sonucu çok sayıda Müslüman bu fethedilen bölgelere yerleşmişlerdir. Bu da göçebe yaşama alışmış olan Arapların zamanla yerleşik hayata adım atmasına neden olmuştur. Hız. Peygamber döneminde yapılan az maliyetli ve basit evlerin yerini tuğla ve kerpiçten yapılan gösterişli evler almaya başlamıştır. Özellikle Hız. Osman ve ondan sonraki dönemlerde saraylar ve büyük malikâneler inşa edilmiş, binalarda alçı malzemesi kullanılmaya başlanmıştır.²⁴⁶ Fetihleri kolaylaştırmak için kurulan Basra²⁴⁷, Kûfe²⁴⁸,

²⁴⁰ Demirci, Abdurrahman, a.g.m, s. 367.

²⁴¹ Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mü'minlerin Emiri Hız. Ali*, İstanbul, 1990, Der Yay, s. 277.

²⁴² Belâzurî, s. 544.

²⁴³ Halife b. Hayyat, s. 191.

²⁴⁴ Lapidus, Ira M, *İslam Toplamları Tarihi*(çev; Yasin Aktay), s.77.

²⁴⁵ Mevlana Şibli, c. II, s. 169.

²⁴⁶ Ahmed Emin, s. 174

²⁴⁷ Bernard, Lewis, s.79.

²⁴⁸ Belâzurî, s. 387.

Fustât²⁴⁹ gibi şehirler sosyal değişimin merkezi haline gelmiş ve farklı dini ve etnik yapıya sahip insanların birleşme noktası olmuştur.²⁵⁰ *Bu şehirler zamanla ilmi hayatın faal merkezleri haline almış, özellikle Basra ve Kûfe daha sonra doğacak olan akâid ve fıkıh ilimlerinin ev sahipliğini yapmışlardır.*²⁵¹ Ayrıca bu kurulan şehirler transit yollar üzerinde olduğundan büyük bir ekonomik canlanmaya da olanak sağlamıştır.²⁵²

Burada yoğunlaşan insanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bazı girişimlerde bulunulmuş ve bu amaçla bazı bataklıklar kurutulmuş, bazı tuzlalar tarıma uygun hale getirilmiştir.²⁵³ Özellikle Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde Basra bölgesinde ticareti kolaylaştırmak amacıyla köprüler yaptırılmış, bazı kanallar ve kuyular kazdırılmıştır.²⁵⁴ Fethedilen bölgelerdeki bayındırlık işlerine fazlaca önem verilmiş ve bu bölgelerde camiiler, askeri konaklar ile idari binalar meydana getirilmiştir.²⁵⁵ *“Özellikle fetihlerden sonra gerçekleştirilen îmar ve iskân faaliyetleri, idârî, iktisâdî ve sosyal hayatla ilgili düzenlemeler dikkate alındığında, fetihlerin birçok alanda oldukça geniş bir alana etki ettiği görülecektir”.*²⁵⁶

Bir bakıma bu medeniyetler üzerinde kurulan yeni şehirlere yerleştirilen halkın eski kültürü ile Arap kültürü mezc edilmiştir. En önemlisi de bu fetihler sayesinde *“İslam dininin sadece Arapların ulusal dini olarak algılanması süreci sona ermiş ve İslam’ın evrensel bir din olduğu gerçeği daha da özümsemiştir”.*²⁵⁷

İnsanlar bir arada yaşamının getirdiği zorunlulukla birbirlerinin dillerini öğrenmişlerdir ve neticede yeni topluluklarda ortak diller meydana gelmiştir. Mesela İran’a yerleşen Araplar Farsça’yı öğrenmişler ve onlar gibi yaşamaya başlamışlardır.²⁵⁸ Aynı şekilde fethedilen ülkelerin milletleri de Arapçayı öğrenmişlerdir.

“...İslam ümmeti bir takım ümmetlerden, bir takım adet ve dillerden tereküp etti. Fakat gerçek şu ki Araplar her ne kadar politik, sosyal düzen, felsefe, ilim ve diğer hususlarda yenildiyse de iki büyük şeyde zafer kazandılar ki bunlardan biri dil,

²⁴⁹ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s. 250; Ahmed Emin, s. 220

²⁵⁰ Yüksel, Ahmet Turan, *“ Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri”*, 1996, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. VI. s.190.

²⁵¹ Barthold, Wilhelm, *İslâm Medeniyeti Tarihi*(çev. Fuad Köprülü), İstanbul, 2014, Alfa Yay, s. 58.

²⁵² Mantran, Robert, *İslam’ın Yayılış Tarihi*(çev; İsmet Kayaoğlu), Ankara, 1981, Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 94.

²⁵³ Lapidus, Ira M, c. I, s. 91.

²⁵⁴ Bâkır, Abdulhalık, *“ Basra”*, DİA, İstanbul, 1992, c. V, s. 110.

²⁵⁵ Mevlana Şibli, c. II, s.119.

²⁵⁶ Barış, Mustafa Necati, *“ Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri”*, Ankara, 2006, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 7.

²⁵⁷ Sivrioğlu, Ulaş Töre, *İlk İslâm Fetihleri ve Sâsâni Devletinin Çöküşü*, Ankara, 2015, s. 389.

²⁵⁸ Lapidus, Ira M, c.I, s.97.

ikincisi dindir. Arap dili bütün bu memleketlerde hakim oldu. Onların ana dilleri Arap dili önünde yenildi. Arap dili politika ve ilim dili haline geldi”.²⁵⁹

Yine fetihlerle beraber zamanla adına mevâlî denilecek olan yeni bir Müslüman grup ortaya çıkmış,²⁶⁰ karışma (ihtilat) dönemi diye adlandırılan devir başlayarak müslüman toplumda çok yönlü bir etkileşim meydana gelmiştir.²⁶¹ Özellikle de “*Kadîsiye Savaşı sonrasında Kûfe’de yoğunlaşan bu grup, toplumun önemli bir kesimi haline gelmiştir*”.²⁶² Bunun yanı sıra fethedilen yerlerden köleler edinilmiş ve köle ticareti gelişmiştir. Özellikle dönemin en büyük güçlerinden biri olan Sâsânî imparatorluğunun Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle beraber birçok köle ele geçirilmiştir.²⁶³ Yine örneğin Mısır’ın fethi sırasında Nûbe’ye giren Müslümanlar buranın halkının anlaşma istemesi üzerine onlarla, Müslümanlara her yıl üç yüz köle verilmesi şartı ile anlaşmışlardır.²⁶⁴ O dönemde hemen hemen her sektörde özellikle de ticaret alanında bu kölelerden faydalanılmıştır.²⁶⁵ Hulefa-i Râşidîn döneminde birçok zengin sahabe ziraat ve ticaretiyle ilgilenen köleler edinmişlerdir.²⁶⁶ Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Hz. Peygamberin de Hulefâ-i Râşidîn’in de hiçbir zaman insanları köleleştirmek gibi bir arzuları olmamıştır. Onlar her fırsatta köleleri özgürlüğüne kavuşturma çabası içinde olmuşlardır.²⁶⁷ Onlar bu konuda Hz. Peygamber’in “*Kim Müslüman bir kimseyi hürriyetine kavuşturursa, Allah âzâd edilenin her uzvuna mukabil âzâd edenin bir uzvunu cehennemden kurtarır*”²⁶⁸ gibi hadislerini kendilerine kılavuz edinmişlerdir. Çocuk sahibi olduktan sonra bir kızın köle olarak alınıp satılmaması kuralı Hz. Ömer’in köleliği azaltmak için aldığı tedbirlerden sadece birisidir.²⁶⁹ Hz. Ömer’in Sevâd arazisinin taksiminden vazgeçmesinin nedenlerinden biri de kişi başına üç köle düşüyor olmasıydı.²⁷⁰ Yine Hz. Ömer’in Kadîsiye Savaşı sonrası buranın halkıyla olan konuşmasında “*...Ben sizi kendime köle edecek hükümdar değilim*” ifadesi buna örnektir.²⁷¹

²⁵⁹ Ahmed Emin, s. 110

²⁶⁰ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s. 364.

²⁶¹ Hizmetli, Sabri, “*Genel Olarak Raşid Halifeler Devri Olayları; Sonuçları ve Etkileri*”, s. 42.

²⁶² Yiğit, İsmail, “*Mevâlî*”, DİA, İstanbul, 2004, c. XXIX, s. 424.

²⁶³ Hatalmış, Ali, “*Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik*”, Ankara, 2012, Basılmamış Doktora Tezi, s. 95.

²⁶⁴ Belazurî, s. 331.

²⁶⁵ Kallek, Cengiz, *İslam’da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s. 96.

²⁶⁶ Kallek, Cengiz, *İslam’da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s. 99.

²⁶⁷ İbn Kesîr, c. X, s. 297.

²⁶⁸ Abdülbâki, Muhammed Fuâd, *El- Lü’lü ve’l- Mercân* (trc; İsmail Kaya, İsmail Hakkı Uca), Konya, 1984, c. II, s. 195.

²⁶⁹ Mevlana Şibli, c. II, s. 237.

²⁷⁰ Belazurî, s. 372.

²⁷¹ İbn Kesîr, c. IX, s. 636.

Dönemin fetih hareketlerinin en önemli sonuçlarından birini oluşturduğunu düşündüğümüz diğer gelişme de toplumda meydana gelen ekonomik değişimdir. Zamanla artan fetih hareketleri insanların refah seviyesini de yükseltmiştir. Hz. Ebûbekir döneminde her Müslüman'a eşit bir şekilde dağıtılan maaşlar²⁷² Hz. Ömer döneminde ise herkese eşit olarak değil de değişik miktarlarda dağıtılmıştır.²⁷³ Maaş dağıtımı konusunda Hz. Osman da Hz. Ömer gibi hareket etmiş²⁷⁴ Hz. Ali döneminde ise eşit bir şekilde dağıtılmıştır.²⁷⁵ Özellikle Hz. Ömer döneminde fetihlerin devamıyla birlikte askerlere ve halka verilen maaşlar artarak devam etmiştir. Devletin gelirleri artınca Hz. Ömer'in divan sistemini oluşturup, insanları buraya kaydettirmiş ve onlara atıyyeler vermiştir. Fey gelirlerinden oluşan atâ'nın kimlere ve nasıl dağıtılacağı Hz. Ömer'in içtihadıyla tespit edilmiş ve Hz. Ömer bunları müslümanlar arasında iki şekilde, biri her ay erzak adı altında yiyecek olarak, diğeri ise yılda bir defa olmak üzere para şeklinde²⁷⁶ vermeyi uygun görmüştür. Hz. Osman dönemine gelindiğinde bazı valilerin yanı sıra ashabın ileri gelenlerinden küçük bir grup büyük servetler edinmiş bulunuyordu.²⁷⁷ Doğal olarak bu durum zamanla bu kişilerin diğer insanlara göre daha da zenginleşmelerine ve böylelikle toplumda yavaş yavaş zengin bir sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

2.1.4. İlk İslam Fetihlerinin Başarılı Olmasının Nedenleri

İslam fetihlerinin bu denli başarılı olması birçok araştırmacı tarafından kritik edilmiş ve çeşitli yönlerden izah edilmeye çalışılmıştır. Elbette ki bu fetihlerin başarılı olmasında birçok etken söz konusudur. Bu başarıyı yalnızca cihat arzusuyla, ganimet elde etme isteğiyle, devrin önemli güçleri olan Bizans ve Sâsâni'nin içinde bulunduğu durumla ya da buna benzer sebeplerle açıklamak mümkün değildir. Fakat bu ve benzeri sebepler birleşerek bu fetihlerin başarısını ve hızını artırmıştır diyebiliriz.

İslam ordularının fetihler noktasında bu denli başarılı ve süratli olmalarının elbette ki birçok nedeni vardı. Fetihlerin ana sebeplerinden biri olduğunu düşündüğümüz Müslümanların cihat ve şehitlik arzusu²⁷⁸ şüphesiz ki askerleri fethetmeye güdüleyen en önemli

²⁷² *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız, c. II, s. 136.

²⁷³ Ebu Yusuf, s. 42.

²⁷⁴ Mâverdi, s. 136.

²⁷⁵ Mâverdi, s. 227.

²⁷⁶ Fayda, Mustafa, "Atâ", DİA, c. II, s. 33.

²⁷⁷ Yiğit, İsmail, "Hz. Osman", DİA, İstanbul, 2007, c.XXXIII, s.442.

²⁷⁸ Sarıcık, Murat, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi*, s. 109.

etkendi. Bununla ilgili birçok örnek olmakla beraber, Babylon'un fethi sırasında Cyrus'un elçilerinin aktardıkları şu ifadeler konunun önemini açıklar niteliktedir; “*Öyle kimselerle karşılaştık ki bunların her biri tarafından ölüm, hayattan üstün tutuluyor, alçak gönüllülük, tercih ediliyor ve hiç birinin gözünde bu dünya en ufak bir çekicilik taşımıyordu*”.²⁷⁹ Müslümanların şehitlik ve cihad arzusu dışında, Bizans ve Sâsânî'lerin çekişmeleri, uzun süren bu savaşların sonucu olarak her iki imparatorluğun vatandaşları üzerine yüklenen ağır vergilerin halkı devletlerine karşı kıskırtması, Hristiyan Kilisesi içindeki parçalanmalar²⁸⁰, Arapların çölü iyi bilmeleri²⁸¹ ile Müslümanların başında tecrübe komutanlarının bulunması²⁸² bu konudaki başlıca amillerdi. Yine İslam fetihleri için seçilen toprakların “*mezhep çeşitliliği nedeniyle mücadele ve zulmün hâkim olduğu alanlar olması ve sık sık el değiştiren topraklarda yaşayan halkın, bu şartlar nedeniyle siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel açılardan sürekli olarak mağduriyetler halinde olması*”²⁸³ da ilk İslam fetihlerinin başarılı olmasında etkili olmuşlardır. “*İslam egemenliğine giren halkın sosyal ilişkilerine dokunulmaması, yani din, vicdan ve yaşam özgürlüğünün garanti altına alınması da bu zaferlerin bir başka nedenidir.*”²⁸⁴

Fetih hareketleri sonucunda, ele geçirilen bölgelerdeki insanlar, Müslüman olmak veya cizye ödemek şartıyla eski dinlerinde kalmak hürriyetine; her iki durumda da, İslam devleti himayesi altında yaşama hakkına sahiptiler. Hz. Peygamber'in Tevbe Sûresinin 29. Cizye ayetine istinaden Tebük seferi esnasındaki tatbikatı örnek alınarak, tüm İslam fetihlerinde temel bir prensip olarak uygulanan²⁸⁵ bu uygulama da İslam fetihlerini kolaylaştırıcı etkenlerdendi. Bunların dışında Suriye ve Irak'a yerleşmiş ve Hristiyanlığı seçmiş olan Arapların ve dönemin önemli şahsiyetlerinin İslâmiyet'i seçmiş olması da İslam fetihlerinin diğer başarı nedenleri arasındadır.²⁸⁶ Ayrıca fethedilen yerlerden bazılarında yaşayan halkın köken olarak Arap olması da hiç kuşkusuz bu fetihleri kolaylaştıran nedenler arasındaydı.²⁸⁷

²⁷⁹ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s. 246.

²⁸⁰ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s. 215.

²⁸¹ Bernard, Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 78.

²⁸² Akbaş, Mehmet, “*Sûriye Fetihlerinde Müslümanları Başarıya Götüren Sebepler Üzerine*”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, s. 110.

²⁸³ Demirci, Abdurrahman, “*Hz. Peygamber Ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları*”, s. 188.

²⁸⁴ Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev; Nejdet Gök), İstanbul, İletişim Yay, 2012, c. I, s. 117.

²⁸⁵ Fayda, Mustafa, “*Hulefâ-i Râşidîn*”, DİA, İstanbul, 1992, c. XVIII, s. 143.

²⁸⁶ Mevlana Şibli, c. II, s. 173.

²⁸⁷ Durant, Will, *İslam Medeniyeti* (çev; Orhan Bahaeddin), Kervan Kitapçılık, s. 13.

Son olarak bu konuyla alakalı olarak şu ifadelerin İslam fetihlerinin başarı nedenlerini özetliyor olduğu düşüncesindeyiz;

“İslam fetihleri, bela seli değil, siyâsi hastalıklara ilaç, sosyal dertlere deva idi. Girdiği yeri yıkmıyor, yıkıkları yapıyordu. Adil Allah adına kınından çıkan müslüman kılıçları, insanlığın sefaletine sebep olan despotları, ahlaksız reisleri, vicdansız zorbaları, insanlığı refah ve haklardan mahrum bırakan canileri imha ediyor ve bütün insanları Muhammed şeriatının güvenlik gölgesine alıyordu. Bundan dolayı İslam'ın yayılmasını, güneşin batmasından sonra yavaş yavaş âlemi istila eden karanlıklara değil, doğan güneşin hayat bağışlayıcı istilasına benzetmek gerekir. Neresi İslam devletinin hükmü altına girerse, derhal oradan zulüm ve sefalet kalkıyor, yerine İslam adaleti ve refah geliyordu. İslam adaleti o derecelerde âşikâr ve parlak idi ki, mağlup olanların en cahil sınıfı bile eski zalim hükümet ile yeni adil hükümet arasındaki farkı görüyor, kendisinin hayat ve saadetini sağlayıp emniyet altına alan İslam toplumuna tam sadakatle bağlanmış oluyordu”.²⁸⁸

2.1.5. Bazı Oryantalistlerin İlk İslam Fetihlerine Bakışı

Bu bölümde bazı oryantalistlerin ilk İslam fetihlerine bakışından genel hatlarıyla bahsetmeye çalışacağız. Elbette ki çağının en büyük olaylarından sayılabilecek ilk İslam fetihleriyle alakalı bir takım çalışmalar meydana getiren oryantalistler ve verdikleri bilgiler aşağıda yazdıklarımızla sınırlı değildir. Fakat bir ön bilgi olması açısından kısaca bahsedecek olursak; bize göre öncelikli hedefi î-lây'ı kelimetullah olan ilk İslam fetihlerinin elbette ki ekonomik, siyâsi, askeri nedenler gibi birçok nedeni vardır. Müslüman İslam tarihçileri en çok dini sebepler üzerinde dururken, oryantalistler daha çok ekonomik nedenleri²⁸⁹ ve İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemde diğer devletler arasında meydana gelen savaşlar sonucu bu devletlerin içinde bulundukları siyasi ve ekonomik durumu fazlaca dile getirirler.²⁹⁰ Bunun yanı sıra olaya daha objektif yaklaşan oryantalistler de mevcuttur.

Birçok batılı tarihçinin ilk İslam fetihlerine genel yaklaşımı bu fetihlerin açlık ve diğer ekonomik nedenlerle alakalı olduğu şeklindedir.²⁹¹ Müslüman fatihlerin inanç kisvesi altına saklanarak ülkeleri ilhak ettikleri ve insanları din değiştirmeye zorladıkları şeklindedir. “...Cihad sayesinde isyankâr kabileler İslam'ın sahasına alınıp barıştırıldılar. İnanç propagandası, savaşa bahane olmaktan çok fazla bir şey değildi.”²⁹² Onlara göre fütühatın asıl amacı ülkeleri işgal ve halkını istismar etmektir. Hatta öyle ki Müslümanların

²⁸⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, *İslam Tarihi*, c.II, s. 305.

²⁸⁹ Wellhausen, J, *The Arab Kingdom And Its Fall*, s. 23; Lapidus, Ira M, s. 80, Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s.209; Mantran, Robert, s. 87.

²⁹⁰ Zeydan, Corci, c. I, s. 100.

²⁹¹ Bernard, Lewis, s.75.

²⁹² Wellhausen, J, *The Arab Kingdom And Its Fall*, s. 23.

fethettikleri ülkelerin halkına vergiler konusunda bile hiçbir esneklik göstermeden eskisi gibi muamele ettiklerini söylerler. “...*Şu halde fütuhâtın organizasyonu bir halkı istismar amacı ile askeri işgal sınırlarında kalmakta idi. İşlerin bu zamana kadar yürütülüş şeklinde pek az değişiklik mevcuttu. Hâkimiyet el değiştirmişti, fakat vergi ödeyen halkın durumu eskisi gibi kalmıştı.*”²⁹³ Bazı oryantalistler daha da aşırıya giderek ilk Müslüman askerleri bir ellerinde Kur’ân bir ellerinde kılıç olan kimseler olarak tasvir ederler.²⁹⁴ Bazıları ise Arapların kadınlarıyla ve çocuklarıyla beraber sırf açlıktan ve yağma isteğinden dolayı Doğu, Batı ve Kuzey’e akın ettiklerini ileri sürerler.²⁹⁵ Arap kabilelerinin para hırsı yüzünden birleşerek ülkeleri istila ettiklerini²⁹⁶, Arabistan topraklarının geçimleri için yetersiz kaldığını ve sırf geçim derdi yüzünden fetih hareketlerine giriştiklerini iddia ederler.²⁹⁷

“...İki imparatorluğu istila eden Araplar ise bir aşiret güruhu değil, örgütlü bir güçtü. Bu gücün bazı üyeleri Peygamber’in ölümünden sonra imparatorlukların hizmetinde ya da savaşta askeri beceri ve tecrübe kazanmışlardı. Deveyle sağlanan ulaşım bunlara geniş bölgelerde savaşma avantajı sağladı; toprak ve servet umudu kendi aralarında bir çıkarlar ittifakı kurmalarına yol açtı ve inancın verdiği şevk onlara farklı türden bir güç kazandırdı.”²⁹⁸

Elbette ki ekonomik etkenler fetihler için itici bir güç olmuştur fakat insanlık tarihinin iki büyük olayından biri olarak tasvir edilen²⁹⁹ bu fetih hareketlerini tek bir sebebe indirgeyerek açıklamak mümkün görünmemektedir. Bu noktada akla şöyle bir soru gelmektedir; fetih hareketlerinde eğer sadece ekonomik çıkar sağlama düşüncesi var ise niçin Araplar müslüman olmadan önce bu fetih hareketlerine girişmemişlerdi. Bu sorunun en makul açıklaması İslam dininin getirdiği cihat ruhu ve şehitlik arzusu olmalıdır. Bunun yanı sıra ekonomik nedenlerin hiçbir şekilde etkisinin olmadığını söylemek de mümkün değildir. En başta Hz. Peygamber Müslüman fatihlerin fethiye rağbetlerini artırmak için onları elde edilecek ganimetlerle müjdelemiştir.³⁰⁰ Bu Peygamber uygulamasını halîfeler de sürdürmüştür.³⁰¹ Bu olay kalbi daha tam olarak İslam’a ısınmamış insanları harekete geçirmek için olsa gerektir.

²⁹³ Wellhausen, J, *The Arab Kingdom And Its Fall*, s. 32.

²⁹⁴ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s.218.

²⁹⁵ Muir, William, *The Caliphate; It's Rise, Decline and Fall*, The Religious Tract Society, London, 1898, s. 45.

²⁹⁶ Hourani, Albert, s. 46.

²⁹⁷ Mantran, Robert, s. 87.

²⁹⁸ Hourani, Albert, s. 46.

²⁹⁹ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s.214.

³⁰⁰ İbn Kesîr, c. VI, s. 31-32.

³⁰¹ Belazurî, s. 149.

Bunun dışında bir kısım oryantalist de bu fetih hareketlerini “*İran ve Doğu Roma İmparatorluklarının içinde bulunduğu durumun vahameti*” ile açıklar. Onlara göre bu imparatorlukların çok sık el değiştirmesi ve içinde bulundukları mezhep çatışmaları sayesinde müslüman fetihleri ilerlemiştir.³⁰² Bu, bir açıdan doğru bir görüş olmakla birlikte elbette ki fetihlerin tek sebebi olamaz. Unutmamak gerekir ki dönemin en büyük iki gücü karşısında daha yeni yeni oluşmuş olan İslam toplumu ve çok az sayıdaki insanı harekete geçiren en büyük etken İslam’ın cihad ruhudur.

Fetihler sonucunda elde edilen topraklara ve bu toprakların halkına yapılan uygulamalara bakıldığında da fetihlerin asıl amacının yukarıda bahsedilen türden olmadığı daha iyi anlaşılacaktır. Yani bir takım ganimetler elde edilmesi fetihlerin amacı değil sonuçları ve kazandırdıkları olmuştur.³⁰³ Bunun dışında siyasi bir gerçeklik olarak her ülke topraklarının bütünlüğünü korumak ve kendini savunmak zorundadır. Hz. Peygamber ile başlayan ve sonrasında Hulefâ-i Râşidîn ile de devam eden ilk İslam fetihleri bu türden kendini savunma şeklinde ortaya çıkmıştır.³⁰⁴ Bu bağlamda ciddi bir savaş tehlikesi arz etmeyen hiçbir ülkeye savaş açılmamıştır.

2.2. TOPRAK YÖNETİMİ

Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki ekonomik değişme ve gelişmenin mahiyetini daha iyi anlayabilmemiz için bu dönemin toprak siyasetini genel hatlarıyla bilmemiz gerekmektedir. Dönemin toprak siyâsetini daha iyi anlayabilmek için ise özellikle Sevâd arazisi³⁰⁵ uygulamasını anlamakta yarar görüyoruz. Çünkü bu arazi hakkında yapılan uygulama diğer araziler için yapılan uygulamalara örnek teşkil etmesi açısından önemlidir.³⁰⁶

2.2.1. Hulefâ-i Râşidîn Devri Toprak Yönetimi

Râşid Hâlifeler döneminde fetihlerin artmasıyla beraber Müslümanlar arasında toprakla alakalı olarak birtakım sorunlar meydana gelmiştir. Özellikle de Sevâd arazisi dediğimiz Suriye ve Irak arazileri fethedildiği vakit bu toprakların statüsü önemli bir sorun teşkil

³⁰² Mevlana Şibli, c. II, s. 15.

³⁰³ Hizmetli, Sabri, “*Genel Olarak Raşid Halifeler Devri Olayları; Sonuçları ve Etkileri*”, s. 41.

³⁰⁴ Belazurî, s. 79-80; İbn Kesîr, c. VI, s. 412.

³⁰⁵ Demirci, Mustafa, DİA, c.XXXVI, s.576; Sevad; “*İslam Tarihinde aşağı Irak bölgesine verilen ad*”.

³⁰⁶ Mâverdî, s. 193.

etmiştir.³⁰⁷ Bu zamana kadar böylesine büyük ve verimli araziler ele geçirmemiş olan Müslümanlar şimdi ne yapacaktı?

Hız. Peygamber hayattayken bazen kişilerin kalplerini İslam'a ısındırmak, bazen de toprakların daha verimli hale getirilmelerini sağlamak amacıyla birçok insana iktâ vermiştir.³⁰⁸ Bu uygulamanın örnekleri çok olmakla birlikte bir rivayete göre; Mezhic kabilesinden Cuheyş b. en-Nehai'nin arkadaşlarıyla beraber Hız. Peygamberin yanına gelerek; *"Suyuyla, otlığıyla ve ovasıyla toprağımızın bizim olması şartıyla müslüman oluruz"* demesinin üzerine Hız. Peygamber; *"Allah'ım Mezhic'i bereketli kıl"* diyerek buna müsaade etmiştir.³⁰⁹ Yine Hız. Peygamber Yemâme halkını bir mektupla İslam'a davet etmiş Yemâmeli elçilerden olan Müccâ kendisine iktâ olarak verilecek bir arazi karşılığında Müslüman olmuştur.³¹⁰ Bu kişi daha sonra Hız. Ebûbekir, Hız. Ömer ve Hız. Osman zamanlarında da bir takım iktâlar almıştır.³¹¹ Bu uygulamalardan, Hız. Peygamber'in iktâ vermekteki amacının İslam'ın yayılmasını hızlandırmak, fetihleri teşvik etmek ve ölü arazilerin canlandırılmasını sağlamak olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca bu dönemde ölü arazilerin verimli hale getirilebilmesi için uygun görülen kimselere iktâlar verilerek üretimin artırılması hedeflenmiştir.³¹² O, bu amaçla Bilâl b. Hâris el-Müzenî'ye Fûru tarafındaki madenleri³¹³, Fukayr adlı bölgeler ile Kays kuyusu ve Şecere adlı dört araziye Hız. Ali'ye iktâ olarak vermiştir.³¹⁴ Benî Nâdir topraklarından bir kısmını Hız. Ebûbekir, Ebû Düccâne Simak ve Abdurrahman b. Avf gibi kimselere vermiştir.³¹⁵ Hayber'deki bir kısım toprağı da Zübeyr'e vermiştir.³¹⁶

Hız. Ebûbekir dönemine gelindiğinde o, bu konuyla alakalı olarak Hız. Ömer'e vasiyette bulunarak şöyle demiştir; *"Eğer Allah Şamlılara karşı fetih nasip ederse; Irak askerlerini Irak'a geri gönder. Çünkü onlar oralıdır ve oranın işinin sahibidirler, ayrıca Sâsâniler'e karşı cesaretlidirler."*³¹⁷ Bu konuşmadan da anlaşılacağı üzere Hız. Ebûbekir fethedilen bu toprakların savaşanlar arasında paylaştırılmasından yana değildi.

³⁰⁷ Erten, Hayri, "Hız. Ömer Döneminde Toplumsal Değişme", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1996, sy. VI, s. 301.

³⁰⁸ Demirci, Mustafa, "İktâ", DİA, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 43.

³⁰⁹ Hamidullah, Muhammed, *el- Vesâiku's- Siyâsiyye*, (çev; Vecdi Akyüz), İstanbul, Kitabevi Yay, s. 266.

³¹⁰ Belazurî, s. 118.

³¹¹ Belazurî, s. 127.

³¹² Demirci, Mustafa, "İktâ", c. XXII, s. 44.

³¹³ Belazurî, s. 21-22.

³¹⁴ Belazurî, s. 23.

³¹⁵ Belazurî, s. 27.

³¹⁶ Belazurî, s. 40.

³¹⁷ İbn Kesîr, c. IX, s. 573.

Hız. Ömer döneminde bu araziler tamamıyla fethedildiğinde bu toprakların statüsü sorunu açıkça ortaya çıkmıştır. Bu sorunun cevabını bulabilmek için Sâ'd b. Ebî Vakkâs fethin hemen ardından halifeye mektup yazarak ne yapması gerektiğini sormuş ve bunun üzerine Hz. Ömer halkla istişarelerde bulunmuştur. Bilal b. Rebah ve Abdurrahman b. Avf gibi bazı kimseler bu yerlerin fatihler arasında dağıtılması gerektiği görüşündeydiler.³¹⁸ Fakat halife Ömer onlarla aynı görüşte değildi. Bunun üzerine Hz. Ömer onlara; “... Benden sonra büyük ganîmetleri bulunan bir yer fetholunmaz. Aksine fethedilecek memleketlerin Müslümanlara bir yük olması muhtemeldir. İşleyicileri ile birlikte Irak ve Şam arazileri pay edilirse, o zaman kaleler ne ile korunur, geriden gelecek nesillere, yetimlere ve dullara ne kalır?” diyerek atların, silahların ve diğer malların savaşanlar arasında dağıtılmasını, arazi ve nehirlerin ise dağıtılmayıp işleyicilerine bırakılmasını emretti.³¹⁹ Buradaki sık ağaçlı ormanlar, su kaynakları, Kisra'ya ait topraklar, Yezid manastırı toprakları, savaşta ölenlerin toprakları ve kaçanların toprakları devlete mâl edildi.³²⁰

Fakat daha önce de bahsettiğimiz gibi bazı şahıslar bu işe karşı çıktılar. Çünkü bu araziler savaşarak elde edilmişti ve Hz. Peygamber'in Hayber'de yaptığı gibi ayet ve sünnete göre fatihler arasında paylaşılmalıydı. Çünkü Hz. Peygamber Hayber'i savaş yoluyla ele geçirdiği zaman; Hayber topraklarını otuz altı parçaya taksim etmiş ve her parçayı da yüz hisseye ayırmıştı. Toprakların yarısını beklenmeyen hadiseler ve ihtiyaçlar için ayırmış; diğer yarısını da müslümanlar arasında taksim etmişti.³²¹ Aslında ilk başlarda Hz. Ömer toprakları savaşanlar arasında paylaşırma isteği içerisindeydi fakat Muâz b. Cebel'in “...Sen bu toprakları müslümanlar arasında bölüştürdüğün zaman, onların ellerinde çok mal ve mülk toplanır ve onlar öldükten sonra da bu mallar tek bir kişinin eline geçebilir ki bu da bizim istemediğimiz bir durumdur” demesi üzerine bundan vazgeçmiştir.³²² Muâz b. Cebel'in bu konudaki görüşünü isabetli bulan halife daha sonra fethedilen topraklar için de aynı uygulamayı sürdürmüştür.³²³

Kitâbu'l-Harâc'ta geçen bir rivayete göre Sevâd fethedilince Hz. Ömer Müslümanlar arasında taksim etmek üzere araziye ölçtürmüş ve her bir adamın sehmine arazisiyle birlikte iki veya üç çiftçi düştüğünü görmüş ve toprakları paylaşırma işinden

³¹⁸ Ebu Yusuf, s. 24.

³¹⁹ Ebû Yusuf, s. 25.

³²⁰ Belâzuri, s.381.

³²¹ Belâzuri, s.37.

³²² Belâzuri, s. 207.

³²³ Çelik, Hüseyin, “ Fey ve Ganîmet Ayetleri Çerçevesinde Hz. Ömer'in Sevad Arazisi Hakkındaki Uygulamasının Değerlendirilmesi”, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, s. 87.

vazgeçmiştir.³²⁴ Zaten daha önce de bahsettiğimiz gibi Hz. Peygamber Hayber arazisinin hepsini savaşımlar arasında taksim etmemiştir. Bu açıdan bakacak olursak Hz. Peygamber'in, bu uygulaması ile ganîmetlerin savaşımlara dağıtılıp dağıtılmaması hususunda açık bir kapı bırakmış olduğu görülecektir. Özetle Hz. Ömer;

“Gelecek nesillerin durumu, suların ve su kanallarının müslümanlar arasında fitneye sebebiyet verebileceği, bundan sonra bir daha böyle zengin toprakların fethedilemeyeceği, kale ve sınırları koruyacak askerlerin maaşlarının ödenebileceği kaynaklarının bulunamayacağı, ileride bu toprakların tek elde toplanabileceği, cihat eden kimseler için ise yeterince mali desteğin bulunamayabileceği endişeleri ve müslümanların tarla ve toprak işlerini iyi bilmemeleri gibi nedenler yüzünden Sevâd arazisinin taksimatına yanaşmamış ve o bölgeyi fey statüsünde değerlendirmiştir.”³²⁵

Bunun dışında Hz. Ömer'in verdiği iktâlar, genellikle ölü arazilerin ihyası veya ele geçirilen yerlere göç ettirilen toplulukların iskânı ile sınırlı kalmıştır. Ayrıca üç yıl içinde verimli hale getirilmeyen arazileri geri alma uygulamasını başlatmış ve bu uygulama daha sonra fıkıhta bir ilke haline gelmiştir.³²⁶ Bunun yanı sıra halifenin, ikta edilen bir arazinin bir kısmı işlenmiş, diğer bir kısmı işlenmemişse bu işlenmeyen kısmı o kişiden alıp başkasına verme gibi bir uygulaması da vardı.³²⁷

Hz. Osman halife olunca, ümmetin feyi anlayışından vazgeçilerek fey'in devletleştirilmesi görüşü benimsenmiş,³²⁸ arazilerin boş kalmasındansa ihya edilmesini daha uygun görülmesi ve bu araziler İslam devletinin olmak kaydıyla bazı kişilere iktâ olarak verilmiştir.³²⁹ O, bu doğrultuda Talha'ya, Vail b. el-Hadramî'ye, Habbab b. el-Eret'e, Adî b. Hatim'e, Halid b. Urfuta'ya, el-Eş'as b. Kays el-Kindi'ye ve Cerîr b. Abdullah el-Beceli gibi şahıslara iktâlar verdi.³³⁰ Onun bu iktisadi tasarrufu neticesinde hazineye giren rakamın büyük oranda yükselmiş olduğu ve Hz. Osman'ın kendi masrafları ile bazı kişilere yapmış olduğu bağışları bu kaynaktan sağladığı söylenmektedir.³³¹ Yine Şam sahillerine gönderdiği Muâviye'ye; askerleri sahil şeridine yerleştirmesini ve onlara oradan iktalar vermesini emretmesi,³³² Basra'da bir konağı Abbâs b. Rebiz b. Hâris'e ikta olarak vermesi de³³³ Hz. Osman'ın iktâ uygulamalarından bazılarıdır. Ayrıca onun, Müslümanların geride

³²⁴ Ebû Yusuf, s. 36.

³²⁵ Çelik, Hüseyin, *a.g.m.*, s.89.

³²⁶ Demirci, Mustafa, “*İkta*”, DİA, İstanbul, 2000, c. XXII. s. 43.

³²⁷ Köse, Feyza Betül, s.9

³²⁸ Demirci, Mustafa, “*İkta*”, c. XXII. s. 43.

³²⁹ Ebû Ubeyd, s.375.

³³⁰ Belâzuri, s.311.

³³¹ Bâkır, Abdulhalik, “*İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*”, s. 205.

³³² Belâzuri, s. 175.

³³³ Belâzuri, s. 502.

biraktıkları arazilerinin göç ettikleri yerlerdekiyle değiştirileceği veya kendilerine oralarda yeni araziler iktâ edileceği garantisi vermesi Kureyş'in şehirli tüccarları geniş mülkler elde etmesine neden olmuş, dolayısıyla bu durum bedevîlerle fırsatı kaçıranlar arasında huzursuzluğa sebep olmuştur.³³⁴ Özetle;

“Hz. Osman'ın bu arazileri dağıtmış olması Kûfelilerin dikkatlerinin toprak rantına çevrilmesine sebep olmuştur. İktâ olarak dağıtılmış olan ve çoğu sulanabilen bu araziler, Kûfe Sevadı'nın en verimli kısmını oluşturmaktaydı. Az maliyet ile çok ürün alınabilen bu arazilerin kiracıları ile sair bölgelerde aynı cins ürünü ekmiş olan kiracılar, toprağın bir ceribine eşit haraç ödediklerinden, maliyet ile fiyat arasındaki fark kendilerine kâr olarak kalmaktaydı. Dolayısıyla Kûfeliler bu kârlı arazilerin rantının kendilerine yansıtılması gerektiğini düşünüyorlardı. Oysaki bunların Medinelilere özellikle de Kureyş kabilesinden birilerine kiraya verilmiş olması bu yörede yaşamakta olan fatihlerin eleştirisine sebep olmuş, halifeye olan güven ciddi bir şekilde sarsılmış, Kûfe'de büyük bir siyasî problemin doğmasına kaynaklık etmiştir. Böylece devlet ile vatandaş karşı karşıya gelmekle kalmamış, şehirde huzursuzluk baş göstermiştir”.³³⁵

Hz. Ali, bu konuda Hz. Ömer gibi çekingen bir politika takip etmiştir.³³⁶ Zaten Irak fethi sonrasında elde edilen toprakların durumuyla ilgili olarak Hz. Ömer ashâba danışmış ve Hz. Ali bu toprakların askerlere dağıtılmaması ve belli bir vergi karşılığında eski halkının işletimine bırakılması gerektiğini savunmuştur.³³⁷ Ayrıca bu bölgeden elde edilen harac üzerinde yeni değerlendirme ve tespitlerde bulunmuştur.³³⁸ O, bir keresinde; “...Birbirinizi öldürmeniz söz konusu olmasaydı, mutlaka Sevâd topraklarını aranızda taksim ederdim” demiştir.³³⁹ O, Sevâd bölgesi amiline; “...Sevâd ülkesini karış karış dolaş, memurların hakkında soruşturma yap. Hareket ve davranışlarını kontrol et. Dicle ve Fırat arasında kalan yerde vazife yapanlara da uğra. Oradaki vergi işleriyle bizzat ilgilen ve memurların bozduklarını düzelt”³⁴⁰ diyerek uyarıda bulunmuştur. Her ne kadar Hz. Ali'nin bu konudaki icraatı toprakları iktâ olarak vermemek olsa da bazı devlet arazilerinin çeşitli

³³⁴ Demirci, Mustafa, “İkta”, c. XXII. s. 43.

³³⁵ Söylemez, Mahfuz, “Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi”, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. II, sy. III, s.72.

³³⁶ Demirci, Mustafa, “İkta”, c. XXII. s. 43.

³³⁷ Bakır, Abdülhalik, *Ali b. Ebî Tâlib*, s.104.

³³⁸ Belâzurî, s. 376.

³³⁹ Belâzurî, s.370-371.

³⁴⁰ Ebû Yusuf, s. 118.

kişilere iktâ edilmesinin en önemli nedeni özellikle sahipsiz toprakların işlenerek verimli hale getirilmesi düşüncesidir.³⁴¹

Hız. Ömer devrinden itibaren bu toprakların ıslahı ve verimliliğinin artması için bir takım girişimlerde bulunulmuştur. Bu amaçla öncelikle araziler ölçülmüş³⁴² daha sonra bazı bataklıkların kurutulması, bazı su kanallarının açılması gibi faaliyetler sonucunda ihyası zor alanlar tarıma uygun hale getirilmiştir. Bu girişim sonucunda toprağın değeri artmış ve toprağa yatırım yapılmaya başlanmıştır.³⁴³

Bu dönemde halifeler göl, mera, ağaçlık gibi alanları kiraya vermek suretiyle devlet hazinesine oldukça büyük meblağlarda katkı sağlamışlardır.³⁴⁴ Ebû Yûsuf, Hız. Ali'nin Burs gölü diye bilinen bir gölü 4000 dirhem karşılığında kiraya verdiğini rivayet etmektedir.³⁴⁵

Raşid halifeler döneminde devlete ait hayvanlar için koru haline getirilmiş arazileri de bu dönemin toprak siyaseti içerisinde değerlendirebiliriz. İslam hukukunda “himâ”³⁴⁶ denilen bu uygulamaya Hız. Peygamber³⁴⁷ ve Râşid Halifeler döneminde de rastlamak mümkündür.³⁴⁸ Örneğin Hız. Peygamber Medine’de Nakî (Bâkî) denilen yeri Ensar ve Muhacirlerin cihad atları için, Hız. Ebû Bekir Rebeze denilen yeri zekât hayvanları için tahsis etmişlerdir. Hız. Ömer de Şeref adı verilen yeri himâ olarak tahsis etmiştir.³⁴⁹ Fakat Hız. Osman döneminde onun bu türden icraatları birçok eleştiriye neden olmuştur. Hız. Osman’ın bu korulukları kendine ve akrabalarına tahsis ettiği iddiaları o dönemde Hız. Osman’a karşı çıkan muhalefetlerin gerekçeleri arasındaydı. Hız. Osman ise bu konuda; “...Toprağı hapsetme konusu ise, Ömer, onu, benden önce zekat develeri için yapmıştır. Halife seçilince, zekat develerinin sayısı arttı, ben de bu yüzden hapsedilen toprakları da artırdım”³⁵⁰ diyerek kendini savunmuştur. Bu konuda Hız. Ali’de; “... Bazı arazileri koruluk haline getirdiğini söylüyorsunuz. O, semizlensinler diye zekat develeri için o arazileri koruluk haline getirdi. Yoksa kendi develeri ve koyunları için o arazileri koruluk

³⁴¹ Kallek, Cengiz, *İslam’da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s. 76.

³⁴² Ebû Yusuf, s. 36.

³⁴³ Kallek, Cengiz, *İslam’da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s. 76.

³⁴⁴ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hız. Ali Dönemi*, s. 206.

³⁴⁵ Belazurî, s. 382.

³⁴⁶ Günay, Hacı Mehmed, “Himâ”, DİA, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 52; “Özel mülkiyet altında olmayan bir arazinin hayvan otlatmak üzere kamu yararına tahsisi ve tahsis edilen arazi anlamında İslâm hukuku terimi.”

³⁴⁷ Günay, Hacı Mehmed, “Himâ”, c. XVIII, s. 52-53.

³⁴⁸ Köse, Feyza Betül, s. 97.

³⁴⁹ Günay, Hacı Mehmed, “Himâ”, c. XVIII, s.53.

³⁵⁰ Halife b. Hayyât, s. 169.

haline getirmiş değildir. Kaldı ki, ondan önce Ömer de bazı arazileri koruluk haline getirmiştir” diyerek Hz. Osman’ı savunmuştur.³⁵¹

³⁵¹ İbn Kesîr, c. X, s. 272.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDEKİ EKONOMİK DEĞİŞMENİN TOPLUMSAL ETKİLERİ

Elbette ki her toplumda olduğu gibi Hulefâ-i Râşidîn döneminde de yaşanan ekonomik değişme o günkü İslam toplumunu büyük oranda etkisi altına almıştır. Müslümanlar giyimden, yeme alışkanlığından, mîmâriden, ilimden ve birçok bakımdan çok yönlü bir değişim ve etkileşim içine girmişlerdir. Ekonomik unsurların etkisiyle İslam toplumunda meydana gelen bu toplumsal değişimi elbette ki aşağıda verdiğimiz başlıklarla sınırlandırmak mümkün değildir. Fakat konumuza ışık tutması açısından bu değişimden genel hatlarıyla bahsetmeye çalışacağız.

3.1. SOSYAL ETKİLER

Yukarıda Hulefâ-i Râşidîn döneminde meydana gelen ekonomik değişme ve bu ekonomik değişmeye zemin hazırlayan bazı nedenlerden bahsettik. Bilindiği gibi bu ekonomik değişimin en önemli sebebi o dönemde gerçekleştirilen fetih hareketleri ve dönemin değişen sosyal koşullardır.

Hz. Peygamber hayattayken Arap Yarımadası dışına çıkılmıştı fakat ilk büyük fetihler Hz. Ebûbekir döneminde gerçekleştirilmeye başlandı.³⁵² Ridde savaşlarıyla isyan eden Arap kabilelerini itaat altına almayı başaran Hz. Ebûbekir süratle fetih hareketlerine girişti.³⁵³ Bu

³⁵² Filibeli Ahmet Hilmi, *İslam Tarihi*, c.II, s. 304; Fayda, Mustafa, *Hulefâ-i Râşidîn Devri*, s.138.

³⁵³ Hitti, Philip, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s.204.

süreçte Arap kabileleri arasında yüzyıllardır süregelen çatışmalar tamamen olmasa da durulmuş ve Araplar birleşerek fetih hareketlerine iştirak etmişlerdir.

Fetih hareketleri sırasında devlet ve millet ekonomik açıdan oldukça güçlenmiştir. O dönemde ganîmet, cizye, haraç ve ticaret vergisi gibi vergiler beytûlmâl'in gelir kaynaklarını oluşturdular. Fetihlere katılanların, elde edilen ganimetler, atâlar, iktâlar ile ekonomik gücü ve refahı iyileşti.³⁵⁴ “ ... özellikle de eskiden beri tüccâr karakterleriyle tanınan Kureyş asilzâdeleri, ganîmetten elde ettikleri serveti değerlendirmesini iyi bildiler ve zenginliklerine zenginlik kattılar. Mekke, Medîne, Basra, Kûfe, Şam gibi şehirlerde zenginlik göstergesi olan ve dönemin şartlarına göre debdebeli sayılabilecek saraylar yapılmaya başlandı.³⁵⁵ Bazı durumlar aynı bölge ve şehirlerin tekrar fethini gerekli kıldığı gibi her defasında yeni cizye ve haraç tahsilâtı ile ekonomik gelir kat kat arttı.³⁵⁶

Devletin gelirinin bu denli artışı bir takım kurumların varlığını gerektirdi. Ülkeye giren para çoktu ve bir şekilde kontrol altına alınıp, iyi bir şekilde değerlendirilmesi gerekiyordu. Bu amaçla, Sâsânî Devletinin ele geçirilmesi ile birlikte Müslümanlar bu yapıyı, oluşturdıkları yeni idari yapıda örnek aldılar; “ Müslümanlar para basmaktan, postacılığa, vergilerden, bayram kutlamalarına kadar birçok konuda bu yapıyı örnek almışlardır. Mâlî dîvanların oluşturulması, vergilendirme sistemleri, vergi çeşitleri, vergiler için tayin edilen oranlar, Sâsânîler döneminde oluşturulan kıstaslar esas alınarak devam ettirilmiştir”.³⁵⁷ Farsça tutulan İran ve Irak'ın, Latince tutulan Suriyelilerin ve Kıbtî dili ile tutulan Mısırlıların kayıtları Hz. Ömer devrinde de aynı şekilde tutulmaya devam etti. Bununla beraber yanlışlık görülen işlerde bazı düzeltmeler yapıldı.³⁵⁸

Hız. Peygamber ve Hız. Ebûbekir dönemlerinde yeni sikke kesilmemiş, Bizans dinarları, Yemen ve Sâsânî dirhemleri tedavülde kalmıştır.³⁵⁹ Hız. Ömer döneminde gerçekleştirilen ilk fetihlerden sonra müslümanlar tarafından İslam devletine ait olduklarını gösteren ibareler eklenerek³⁶⁰ bunun dışında eskilerden hiçbir farkı bulunmayan yeni sikkeler

³⁵⁴ Kallek, Cengiz, *İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s. 62.

³⁵⁵ Altınay, Ramazan, “ *Erken İslam Toplumunda Zenginler ve Fakirler*”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VI, 2006, sayı; II, s. 5.

³⁵⁶ Varol, Bahaüddin, “*Râşid Halîfeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler*” İSTEM, 2005, y.III, S.VI, s. 204.

³⁵⁷ Altungök, Ahmet, “*Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 2014, XXIX/II, s.446.

³⁵⁸ Mevlana Şibli, c. II, s. 68.

³⁵⁹ Kallek, Cengiz, *İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s. 33.

³⁶⁰ Kallek, Cengiz, *İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s. 34.

bastırıldı.³⁶¹ Bu paraların her yönden eskisiyle aynı olması muhtemelen yeni fethedilen bölgelerdeki ülke halkının ön yargılarına engel olmak ve İslam devletinin yönetimine uyum sağlamalarını kolaylaştırmak içindi.

3.1.1. Ekonomik Refah

Araplar fetih hareketleriyle beraber bir yandan servetlerine servet katarken, bir yandan da yeni fethedilen ülkelerin kültür ve medeniyetinden etkilenmeye devam ettiler. Bu insanlar sade, gösterişsiz ve takvalı bir hayattan; bir anda zengin, lüks ve konforlu bir hayata adım atmışlardı. İran'ın başkenti Medâin'in fethedilmesinin sonucu olarak “ *Ön Asya'daki bu en büyük imparatorluk baş şehrinin böylece fethedilmesi, kurak ve çorak Arabistan çocuklarının, o devrin en ileri ve yüksek sosyetik hayatının konfor ve lüksleriyle doğrudan doğruya temas kurmaları şeklinde sonuçlandı*”.³⁶² Bu konuyla alakalı olarak Dîneverî'nin aktardıkları da ayrıca dikkat çekicidir; “ *Medâin fethedilince müslümanlar bu şehre girdiler ve orada pek çok ganimet elde ettiler. Onlar çok fazla miktarda kâfur bitkisini de ele geçirmişlerdi. Önce kâfur tuz zannedip yemeklerine koydular fakat tadı onlara acı geldi.*”³⁶³ Bazı Araplar değerli eşyaların kıymetini bilmediklerinden altını gümüşle takas etmeye başladılar.³⁶⁴ Öyle ki Medâin'in fethi gününe kadar altından bile haberi olmayan bir adam; “ *... Kim beyaz sayfaya karşılık kırmızı sayfa alır* ” diye bağırabiliyordu.³⁶⁵

O günün şartlarında elde edilen ganîmetler Araplar için o kadar çoktu ki, rakamları telaffuz ederken bile şaşıyorlardı. Ebû Hureyre Bahreyn'den ganîmet olarak beş yüz bin dirhem getirdiğinde Hz. Ömer çok şaşıarak; “*Beş yüz bin dirhem ne kadar olduğunu biliyor musun*” diye sormuş, Ebu Hureyre de; “*Evet beş tane yüz binin toplamı*” deyince, Hz. Ömer; “ *Sen uykusuza benziyorsun. Şimdi git, bu gece uyu, sabahleyin bakarız*” demiştir.³⁶⁶ İfadelerden de anlaşıldığına göre Hz. Ömer rakamın çokluğu karşısında şaşırmış ve Ebû Hureyre'nin rakamları yanlış telaffuz ettiğini düşünmüştür. Kadîsiye Savaşı sırasında, “*çeşitli mücevherlerle süslü ve değeri bir milyon dirhemden fazla olan İran'ın en büyük sancağını ele geçiren müslümanlar, bu türlü şeylerin kıymetini*

³⁶¹ Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, c.II, s.986.

³⁶² Hitti, Philip, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s.237.

³⁶³ Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed- Dineverî(282/ 895) *Kitabu'l- Ahbar et'Tıval*(thk; Abdulmun'im Âmir) s. 127.

³⁶⁴ Halife b. Hayyat, s. 133.

³⁶⁵ Dineverî, s. 127

³⁶⁶ Ebû Yusuf, s. 45.

*bilemediklerinden bedeline otuz bin dirhem vererek bu sancağı ganîmetlerin beşte biriyle beraber hilâfet makamına takdim etmişlerdir”.*³⁶⁷ Yine, Hire’deki Müslüman bir asker payına düşen asil bir kimsenin kızını 1000 dirheme sattığında ayıplanınca, bin sayısının üstünde bir rakamın bulunduğunu bilmediğini söyleyerek kendisini savunmuştur.³⁶⁸ Medâin’in fethi sırasında İran İmparatoruna ait çok değerli madenlerle süslü bir halının bütün Medine halkına paylaştırıldığında Hz. Ali’nin kendisine düşen payı yirmi bin dirheme satmış olduğu düşünülürse ele geçirilen ganimetlerin hiç de azımsanacak gibi olmadığı daha iyi anlaşılacaktır.³⁶⁹

Araplar bu fetih hareketlerinden önce gerçekten zor şartlar altında yaşıyorlardı. Yermük Muharebesi sırasında Hâlid b. Velid ile Ermeni meliki Mâhan arasında geçen bir konuşmada Mâhan’ın, Hâlid b. Velid’e söylediği; “...siz kıl ve devetüyü, zorluk ve darlık sahibisiniz. Siz en fakir topraklardan geldiniz. Yağmur bile görmez sizin memleketiniz. Topraklarımıza gelerek müfsit kesildiniz. Sizde olmayan merkeplere bindiniz. Sizde olmayan giyecekleri giydiniz. Sizde olmayacak yiyecekleri yediniz...”³⁷⁰ şeklindeki bu sözler Arapların o günkü ekonomik durumunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Bu konuyla alakalı olarak Ahmet Cevdet Paşa’nın Tarih’inde yer verdiği şu ifadeler de dikkat çekicidir;

“Araplar, elek kullanmadıklarından unu kepeğinden ayırmaksızın pişirirlerdi. Çok zaman yedikleri arpa ekmeğiydi. Sırf buğday unundan yapılmış beyaz ekmek ve yufka bilmezlerdi. İran’ın fethi sırasında harp meydanında İranlıların beyaz yufkalarla donatılmış sofralarını gören Araplar bu beyaz yufkaları görünce ceylan derisinden yapılmış yazı kağıdı sandılar "Bu beyaz deriler nedir?" dediler. Fakat tadınca hoşlandılar ve ondan sonra beyaz yufkaya dadandılar.”³⁷¹

Irak’ın fethi sonucunda Hz. Ömer’in Enes b. Huceyye’ye; “*Müslümanlar ne haldeler*” diye sorması üzerine Enes’in; “*Dünya onların üzerine dökülüyor, onlar altın ve gümüş döküp boşaltıyorlar*”³⁷² diye karşılık vermesi de yine bu kâbildendir. Bu fetih hareketlerinden önce Arapların çoğu, şehirli kimselere kıyasla basit bir hayat yaşamaktaydı. Fetihlerle birlikte kısa zamanda ele geçirilen servetler sayesinde;

“...Önceleri on beş yirmi bin dirhemlik bir servete sahip olan bir Arap, ünlü zenginlerden sayılırken, İran ve Suriye fethinden sonra bu kadar bir servete sahip olmayan savaşçı adeta kalmamıştı. Son derece basit bir gelirle hayat sürdüren Araplar,

³⁶⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, c. I, s. 293.

³⁶⁸ Hitti, Philip, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s. 238.

³⁶⁹ Zehebî, s. 159.

³⁷⁰ Vakidî, s. 180.

³⁷¹ Ahmed Cevdet Paşa, c.I, s.255.

³⁷² Ahmed Emin, s. 211

en fazla süs ve gösteriş düşkünü olan iki milletle temas ederek eski hale yeni yaşam tarzını tercih etmişlerdi.”³⁷³

Bu dönemde halk yaşantısını ekonomik anlamda birçok yönden değiştirmiştir. Bir yandan insanlardan bazıları bu gösterişli dünya hayatının geçici zevklerine kapılırken, diğer bir kısım sahabe de yaşanan gösterişli hayata, lüks ve israfa karşı seslerini yükseltiyorlardı. Halifeler de fırsat buldukça ashabını bu konuda uyarıyordu. Bu konuyla alakalı olarak Hz. Ömer ile Sâ'd b. Ebî Vakkâs arasında geçen şu olay dikkat çekicidir. Buna göre, Hz. Ömer devrinde kurulmuş olan Kûfe'yi askeri bir merkez haline getiren Sâ'd b. Ebî Vakkâs burada kendisi için bir köşk inşa ettirmiş ve Medâin'deki hükümdarın köşkünün kapısını söktürüp kendi sarayının girişinde kullanmıştır.³⁷⁴ Haber Hz. Ömer'e ulaştınca halife çok üzülmüş ve Muhammed b. Mesleme'yi Kûfe'ye göndererek ona şöyle demiştir; “*Kûfeye git. Sâ'd'ın köşkünün kapısına odun yığdır ve ateşe ver. O köşkü tamamen yak. Sonra da benim mesajımı Sad'a ver. Başka bir şey söyleme*”. Mesajda şunlar yazılıydı; “*Kisra'nın köşküne benzer bir köşk yaptırdığını haber aldım. Kisra'nın köşkünün kapısını da getirip, kendi köşkünde kullanmışsın. Ta ki kapına adamlar koyup, ihtiyaç sahiplerini men edesin. Hz. Peygamber in yolunu bırakıp, Kisra'ların yolunu tuttun. Kisra'yı o köşkten mezara indirdiler. Köşk ona vefa etmedi. Ben Muhammed b. Mesleme'yi o köşkü yakması için gönderdim. Senden korkmayacak. Bu cihanda sana iki ev yeter, birisinde sen otur, diğerini de müslümanların ortak malı olan Beytülmâl'i yerleştir*”.³⁷⁵ Yermük muharebesi sırasında ele geçirilen ipekli kaftanı ashabın üzerinde gören Hz. Ömer'in çok sinirlenerek “*Bir Müslüman'a şu kadardan fazla ipekli giymesi asla doğru olmaz*” deyip elinin dört parmağını göstermesi de yine bu kâbildendir.³⁷⁶ Yine bu konuyla alakalı olarak Hz. Osman'ın halife olunca valilere yazdığı şu talimatlar önem teşkil eder; “*Mutlaka Allah yöneticilere görüp gözetici olmalarını emretti ve onlar vergi toplayıcı olarak yaratılmadılar. Ayrıca yöneticilerinizin pek yakında vergi toplayıcılara dönüşmesi yakındır. Onlar bu hale dönüşünce haya, emanet ve vefanın son bulması yakındır*.”³⁷⁷

Yukarıdaki örneklerde de olduğu gibi Hulefâ-i Râşidîn döneminde halk ve yöneticiler aşırı zenginleşmenin getireceği rehavete karşı uyarılsa da meşru yollarla edinilen servete karşı

³⁷³ Filibeli Ahmet Hilmi, c.II, s. 311-312.

³⁷⁴ Dineverî, s. 124.

³⁷⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız, c. II, s.81. , Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s.239.

³⁷⁶ Zehebî, c. III, s. 141.

³⁷⁷ Sarıcık, Murat, s. 301.

herhangi bir sınır getirilmemiştir.³⁷⁸ Örneğin Hz. Ebûbekir'in eliyle Müslüman olan³⁷⁹ ve kendisine Hz. Peygamber tarafından zenginlik duasında bulunulan Abdurrahman b. Âvf'ın Medîne'ye hicret ettiğinde hiçbir şeyi yoktu fakat o ticaret gibi meşru bir yolla büyük bir servet edinmişti.³⁸⁰ Yine Abdurrahman b. Âvf³⁸¹, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm³⁸² ve birçok sahabe gibi bu şekilde ticaret yapmak suretiyle servet edinilmesine karşı çıkılmamıştır. Hatta öyle ki Zübeyr b. Avvâm'ın merkezi Medîne'de olan ve birçok şubeleri olan büyük bir ticaret merkezi olduğu³⁸³, Zeyd b. Sâbit'in bıraktığı altın ve gümüşün ancak keserle parçalanarak taksim edildiği rivayet edilir.³⁸⁴ Özellikle Hz. Osman döneminde “*orduda yer alan Müslüman Arapların savaşlarda ele geçirilen ganimet mallarına sahip olmaları ve halîfenin Irakta geniş topraklar almalarına izin vermesi büyük çapta servet biriktirmelerine ve bunu ticaret yaparak çalıştırmalarına yol açtı.*”³⁸⁵ Eşi ile evlendiğinde bir atı olan Zübeyr b. Avvâm'ın servetinin bu dönemde milyonlarca dirheme ulaşmış olması bu konuyla alakalı çarpıcı bir örnektir.³⁸⁶

Bununla birlikte halkın gayr-ı meşrû yollarla kazanç sağlamaması için her türlü tedbir alınmış ve bu yollarla servet edildiği tespit edilen şahıslara da cezai yaptırımlar uygulanmıştır. Mesela ilk halîfe Hz. Ebûbekir Yemen âmili Muâz b. Cebel'e “*Hesabını takdim et*” diyerek onu bu konuda uyarmıştır. Yine bu konuyla alakalı olarak Hz. Ömer'in görevlendirdiği âmillerden yazılı mal beyanı aldığı ve tespit edilenden fazlasını onlardan geri aldığı rivayet edilir.³⁸⁷ “... Ömer bir valisini şehre gönderdiği zaman vali'nin malını kaydederdi. Valiyi görevinden aldığı zaman da başka birisini görevlendirerek malını onunla bölüştürürdü.”³⁸⁸ Mısır valiliğine tayin ettiği Amr b. El-Âs'a; “...*Valiliğe tayin edildiğinde sahip olmadığın mal, köle, eşya ve hayvanların hakkında fitne yayılmıştır*” diyerek Amr b. el-Âs'ın malını taksim etmesi için Muhammed b. Mesleme'yi ona göndererek fazla malını aldırılmıştır.³⁸⁹ Bu amaçla Hâlid b. Velîd³⁹⁰, Amr b. el-Âs³⁹¹, Sâd b.

³⁷⁸ Kallek, Cengiz, *İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s. 63.

³⁷⁹ İbn Hişâm, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm (v.213/828), Hz. Muhammed'in Hayatı(*Sîret'ün Nebeviyye*), (çev; İzzet Hasan, Neşet Çağatay), Ankara, 1971,s. 176; İbn İshâk, Muhammed (v.151/768), *Siyer*, (çev; Sezai Özel), İstanbul, 1988, Akabe Yay, s. 197.

³⁸⁰ Sarıcık, Murat, s.347.

³⁸¹ Zehebî, c. III, s. 392.

³⁸² Ahmed Emin, s. 174.

³⁸³ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 230.

³⁸⁴ Mahmud Esat, *İslam Tarihi*, s. 298.

³⁸⁵ Bâkır, Abdulhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 229.

³⁸⁶ Köse, Feyza Betül, s. 95.

³⁸⁷ Belâzuri, s. 307.

³⁸⁸ İbn Sâd, c. III, s. 263.

³⁸⁹ Belâzuri, s. 307.

³⁹⁰ Mevlana Şibli, c. II, s. 243.

Ebî Vakkâs, Ebu Mûsa el- Eş'ârî³⁹² gibi sahâbeler Hz. Ömer'in mal varlıklarına el koydukları kişilerdir. Diğer halîfelerin de bu türden uygulamaları mevcuttur. Hz. Ali Ya'lâ b. Ümeyye'yi 10.000 dinarla görünce bu paranın nereden olduğunu sormuş ve açıklamalarına inanmayarak “ *Allah'a yemin olsun ki, eğer ona galip gelirsem onun açıkladığı miktarı kendisinden alacağım* ” diyerek tepkisini dile getirmiştir. ³⁹³ Yine bir keresinde Abdullah b. Abbâs'ın, zimmetinde bulunan cizye ve fey gelirlerine el koyduğunu duyması üzerine onu bu konuda defalarca uyarmıştır. Fakat o her seferinde bu suçlamaları reddetmiştir. ³⁹⁴

Râşid Halîfeler döneminde fetihlerle meydana gelen bu zenginlik halk arasında ister istemez ekonomik yönden ayrışmalara neden olmuştur. “...*Kabile toplumu yerini servet ve iktidar temelinde tabakalaşmış bir topluma bırakıyordu*”³⁹⁵ ifadelerinden de anlaşılacağı üzere toplum artık Hz. Peygamber dönemindeki mütevâzi ve kanâatkar toplum değildi. Bu durum Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer döneminde nispeten az olmakla birlikte, Hz. Osman döneminde etkisini fazlasıyla hissettirmiş ve onun döneminde insanlardan pek çokları zengin olmuştur.

“İnsanlara ey Müslümanlar ! Gelin, size verilecek bağışları alın, denilir. Onlar da gelip bu bağışları fazlasıyla alırlardı. Sonra onlara gelin erzakınızı alın, denilir, onlar da gelip erzaklarını bol bol alırlardı. Sonra onlara ey insanlar, yağ ve bal almaya gelin, denilirdi. Bağışlar devamlı üzerlerine yağardı. Rızıkları, etraflarında dolaşırdı”.³⁹⁶

Ayrıca Kureyş eşrafının ticarete usta olduğunu düşünürsek, ganimetlerden elde ettikleri parayı ticaret yaparak da çoğaltmış olduklarını söyleyebiliriz. ³⁹⁷“...*Fetihler dönemi ve sonrasında Mekke'li tüccarlar ve bazı şehir Arapları kazandıkları servetleri büyütmeyi becerdiler. Bu alanda imkânlar çoktu: Ticaret, ordunun ihtiyaçlarını karşılama, ganimetleri satma gibi*”.³⁹⁸ Yine Hz. Osman dönemindeki zenginleşmeye paralel olarak halk içinde zevk için güvercinleri vurma gibi değişik oyunlar türediğinden ve Hz. Osman'ın bunları yasakladığından bahsedilir. ³⁹⁹

Hz. Ebûbekir ile Ömer'in halifelik zamanları ile Hz. Osman'ın halifeliğinin başlarının aynen Hz. Peygamber 'in zamanı gibi geçtiği, ondan sonra “ *güzel yemekler yemek, güzel*

³⁹¹ Belâzuri, s. 307.

³⁹² Kallek, Cengiz, *İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s. 221.

³⁹³ İbn Sâd, c. III, s. 49-50.

³⁹⁴ Bakır, Abdülhalik, *Ali b. Ebî Tâlib*, s. 149.

³⁹⁵ Lapidus, Ira M, c.I, s. 92.

³⁹⁶ İbn Kesir, c. X, s. 385-386.

³⁹⁷ Altınay, Ramazan, “ *Erken İslam Toplumunda Zenginler ve Fakirler*”, sayı; II, s. 5.

³⁹⁸ Duri, Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi-Bir Önsöz*, s. 139.

³⁹⁹ İbn Kesir, c. X, s. 386.

elbise giymek, güzel değerli atlara binmek, bahçelerde gezinip eğlenmek gibi servet ve medeniyete dal budak salmış âdetler” çıktığı⁴⁰⁰ konaklar ve saraylar inşa edilip, binalarda alçı kullanıldığı ve sahabelerden birçoklarının mal ve servet biriktirip, bağlara, bahçelere ve çeşmelere sahip oldukları⁴⁰¹ rivayet edilir.

3.1.2. Köleler

Burada sosyal değişimle ilgili değinilmesi gereken diğer bir önemli mesele de kölelik meselesidir. Fetihlerle gelen bu zenginleşme ister istemez insanlarda bir takım ihtiyaçlar meydana getirmiştir. İslamiyet’ten önce de var olan kölelik müessesesi Müslüman halkın zengin olmasıyla birlikte ilk Müslümanlar arasında da yaygınlaşmış ve yeni ihtiyaçlar listesine köleler de eklenmiştir.⁴⁰²

İslam fetihleriyle birlikte Müslümanların köleler edindiği sırada zaten kölelik müessesesi bütün dünyada hüküm sürüyor haldeydi. Yunanlılarda, Yahudilerde, Romalılarda ve daha birçok millette kölelik uygulaması mevcuttu. Fakat tek fark “ *köleye iyi ya da kötü muamele etmekte idi*”.⁴⁰³ Köle edinme uygulaması Cahiliye devrinde de yaygın olan bir uygulamaydı. Bu dönemde köle ticareti yapılan pazarlar mevcuttu.⁴⁰⁴ Selmân-ı Fârisî, Süheyb gibi birçok sahâbe de zamanında köle edinilmiş kimseler idi.⁴⁰⁵

Hz. Peygamber döneminde de köle edinme usulü mevcuttu. O, Benî Mustalîk’ten birçok esirler almış ve ashab arasında paylaşmıştı.⁴⁰⁶ Fakat Râşîd Halîfeler döneminde özellikle fetihlerin artmasıyla birlikte köle edinme olayı da büyük bir hızla artmıştır. Öyle ki Zübeyr b. Avvâm’ın 1000 erkek 1000 kadın köleye sahip olduğundan söz edilir.⁴⁰⁷

Zenginleşen İslam toplumunda, bu köle edinme olayı o kadar doğal bir hal almıştı ki, bir köleye sahip olma o günün şartlarında temel ihtiyaçlar listesinde baş sırada yerini almıştı denilebilir. Sahâbelerden bazıları ziraat, hayvancılık ve ev işleri alanında kullanmak üzere, bazıları da ticaret amaçlı köleler edinmişlerdir.⁴⁰⁸ Bu konuyla alakalı olarak Hz. Ömer ile Humus valisi Saîd arasında geçen konuşma dikkat çekicidir. Halk, Hz. Ömer’in Humus

⁴⁰⁰ Ahmed Cevdet Paşa, c. I, s. 357.

⁴⁰¹ Ahmed Emin, s. 174.

⁴⁰² Kallek, Cengiz, *İslam’da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s. 75.

⁴⁰³ Ahmed Emin, s. 102.

⁴⁰⁴ Ahmed Emin, s. 102.

⁴⁰⁵ Ahmed Emin, s. 103.

⁴⁰⁶ İbn İshak, s. 322.

⁴⁰⁷ Ahmed Emin, s. 103.

⁴⁰⁸ Kallek, Cengiz, *İslam’da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s.59.

valisi Saîd b. Âmir hakkında ; “*Gün iyice yükselinceye kadar yüzünü gördüğümüz yok. Geceleri ise kimseyi kabul etmiyor. Hele ayda bir gün karşımıza bile çıkmıyor*” diye şikayette bulununca, Hz. Ömer bu durumu Saîd’ e sormuş ve Said’de; “*Ey mü’minlerin emîri! Ailemin bir hizmetkârı yok. Bu yüzden hamuru ben yoğuruyorum ve tabii ekşiyinceye kadar bekliyorum. Sonra ekmek yapıyorum ve abdest alıp, huzurlarına çıkıyorum, hizmetkârım olmadığı için elbisemi kendim yıkıyorum, onu kurutayım derken akşama kadar onları göremiyorum*”⁴⁰⁹ diyerek kendini savunmuştur. Sık sık lükse ve israfı karşı söylemleriyle gündeme gelen Ebû Zer’in bile kölesi olduğu düşünülürse⁴¹⁰ o günkü mevcut toplumda köle edinmenin çok sıradan bir olay olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Köleliğin Arapların diğer milletlerle karışmasında büyük etkisi olmuştur. Fetihlerin etkisiyle Müslümanlar birçok yeni vilayeti ele geçirerek çok sayıda köle edinmişler ve zaman zaman bu kişilerle evlenmişlerdir. Savaşlar neticesinde ele geçirilen bu köle ve cariyelerin Araplarda yeni bir sosyal sınıf meydana getirdiğini söyleyebiliriz. Fetihlerle birlikte ele geçirilen şehirlerin pek çoğunda, köle ve cariyelerle evlilikten doğan ‘muvelledûn’ denilen yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır. Bu yeni sosyal tabaka kendi aralarında evlenmeye başlamış ve kendilerine özgün bir sentez oluşturmuşlardır.⁴¹¹ Ahmed Emin’in ifadeleriyle;

“...Fethedilen ülkelerin erkeklerinden birçoğu ve kadınlar ganimet malıymış gibi Arap ordusuna dağıtıldılar. Sonrasında bütün Arap askeri ihtiyaçları için kullanılmak üzere kölelere ve köle kadınlara cariyelere sahip oldu. Arzu ettiğinde cariyelerden çocuklar doğurttu. Bunun sonucunda Arap evlerine Fars, Roma’lı, Suriye’li, Mısır’lı ve Berberî olmak üzere çeşitli milletlere mensup olan unsurlar girdi. Arap evi Arap evi olmaktan çıktı, türlü unsurlardan karışık bir ev haline geldi. Evin sahibi ise Arap idi”⁴¹²

“...Fars ve Romalıların âdetleri Arap adetleri ile karıştı. Fars ve Roma hukuku Kur'an ile hadisin hükümleriyle karıştı. Fars'ın hikmetleri, Rum'un felsefesi Arap hikmetleri ile karıştı. Roma hükümlerinin uslûbû Arap hükümlerinin uslûbû ile karıştı. Kısacası sosyal ve politik düzen bu ihtilaftan büyük bir oranda etkilendi”⁴¹³

Mevâli denilen bu grup, o dönemde sosyal hayatın hemen hemen her alanında etkisini fazlaca hissettirmiştir. Ticaret, zanaat, eğitim ve daha birçok alanda etkin rol oynamıştır. Ashab zamanında ilimle meşgul olanlar Araplar iken özellikle Tâbiîn ve Tâbiu’t tâbiîn

⁴⁰⁹ Mes’udi, Ebû’l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali(v. 346/957) *Muruc ez- Zeheb(Altın Bozkırlar)* , (çev; Ahsen Batur), İstanbul, 2004, s.214.

⁴¹⁰ Zehebî, c. III, s. 412.

⁴¹¹ Hatalmış, Ali, “*Erken dönem İslam tarihinde kölelik ve cariyelik*”, s.203-204.

⁴¹² Ahmed Emin, s. 105.

⁴¹³ Ahmed Emin, s. 108.

zamanında ilimle meşgul olanların birçoğu azatlılar ve onların çocuklarından müteşekkil hale gelmiştir.⁴¹⁴

Bunların yanı sıra fetih hareketleriyle meydana gelen zenginleşmenin neticelerinden biri olan kölelik müessesin genelde Râşid Halîfeler özelde ise Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi iç olaylarında etkili olduğu görüşündeyiz. Hz. Ömer'e yapılan suikast Farslardan Medine'de yaşayanlar tarafından tertip edilmiş, karar Farslı Ebû Lûlû tarafından icra edilmişti.⁴¹⁵ Tarihi kaynaklarda geçen bir rivayete göre Hz. Osman'ın kölesinin taşıdığı, Hz. Osman adına yazılmış ve onun mührünü taşıyan bir mektubun isyancıların eline geçmesi hatta sanki zorla isyancılara gösterilmek istenmesi⁴¹⁶ Hz. Osman'a olan muhalefeti daha da artırmıştır. Bundan başka Hz. Osman'a yönelik eleştirilerden biri de, kendi adına ticaret yapan kölelerinin karıştığı iddia edilen birtakım ticari yolsuzluklardı.⁴¹⁷ Hatta bir rivayete göre Hz. Osman'ı öldüren kişi onun azatlı kölesi Kinâne b. Bişr idi.⁴¹⁸ Ayrıca Hz. Osman döneminde ortaya çıkan İbn Sebe'nin ve Sebe'yye hareketinin taraftarlarından bir kısmı da yine kölelerden oluşuyordu.⁴¹⁹

“...Hz. Ali'nin, ülkede çıkan kaos ortamının dış kaynaklı olduğunu ve huzursuzluğa neden olanların çoğu düşük tabaka ve kölelerden oluştuğunu söylemesi ise bize yabancı değildir. Yine Hz. Ali'nin, Cemel Vakıası'nda olaylara karışanların ayak takımı kölelerden oluştuğunu ifade etmesi de bu kâbildendir”.⁴²⁰ Bununla birlikte bu isyanlar sadece Râşid Halîfeler dönemiyle sınırlı kalmamış daha sonra özellikle de Abbâsîler dönemindeki birçok isyanda da kendini göstermiştir. Özellikle de Zenc İsyanı⁴²¹ diye bilinen ve yaklaşık 500.000 kölenin katıldığı tahmin edilen ayaklanma yaklaşık on beş yıl kadar sürmüştür.⁴²²

3.1.3. Ehl-i Zimmet(Zimmîler)

Kendilerine İslam devleti tarafından malı, canı, ırzı ve dini için güvence verilmiş gayr-i müslimlere “zimmî” denir.⁴²³ *Zimmet statüsü kaynağını bizzat Kur'ân'ı Kerim'den alır.*⁴²⁴

⁴¹⁴ Ahmed Emin, s. 183-185.

⁴¹⁵ Ahmed Emin, s. 108.

⁴¹⁶ İbn Kesîr, s. 280-281.

⁴¹⁷ Hatalmış, Ali, s. 100.

⁴¹⁸ İbn Kesîr, s. 321.

⁴¹⁹ Wellhausen, *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş*, s. 125.

⁴²⁰ Hatalmış, Ali, s. 101.

⁴²¹ Demirci, Mustafa, “Zenc”, DİA, İstanbul, c. XXXIV, s. 250.

⁴²² Dûri, Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 151; Hourani, Albert, s. 63.

⁴²³ Döndüren, Hamdi, “Şamil İslam Ansiklopedisi”, İstanbul, 2000, Şamil Yay, c. VIII, s. 369.

⁴²⁴ Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul, 1998, İz Yay, s. 26.

Bu anlaşma devamlı süren bir anlaşmadır ve imzalayanlar öldükten sonra bu hak onların yakınlarına geçer.⁴²⁵

Zimmî, İslam dinine girmeyi kabul etmemekle birlikte onun siyâsi egemenliği altında yaşamayı antlaşmayla kabul eden kimsedir.⁴²⁶ *Zimmî olan kişi cizye ödemek şartıyla*⁴²⁷ *şahsiyetlerine saygı gösterilmesi, İslam topraklarında oturmak, kamu ve özel haklardan yararlanmak gibi bazı ayrıcalıklar elde ederken, bunun karşılığında Müslümanlar, zimmîlerin mallarına ve canlarına gelecek her türlü zararın sorumluluğunu omuzlarına alırlar.*⁴²⁸ Kâr ve zararları ortak olur. Müslümanların himayesine girmiş olurlar, Müslümanlar onları korur ve savunurlar.⁴²⁹ Öyle ki eğer İslam devleti vermiş olduğu sözü yerine getiremeyip, güvenliği sağlayamazsa cizyeyi geri iade ederdi. Örneğin Ebû Ubeyde b. Cerrah Humus'u Bizans'a karşı savunamayacağını anlayınca zimmet ehlinde aldığı cizyeleri iade etmiştir.⁴³⁰

Hız. Peygamber zamanında mevcut olan zimmet uygulaması Râşid Halîfeler döneminde de fetihlerin etkisiyle gelişerek devam etmiştir. Hız. Peygamber'in yaptığı zimmet anlaşmaları sonradan yapılan bu türden anlaşmalara emsal teşkil etmiştir.⁴³¹ Bu dönemde zimmet ehlinde büyük bir artış meydana gelmiştir. Râşid Halîfeler de Hız. Peygamber'in zimmet uygulamasını titizlikle devam ettirmişlerdir. Zimmîlere haksızlık edilmesine şiddetle karşı çıkmışlar, her vesileyle onların hakkında adil davranılmasını emretmişlerdir. Onlar can ve mallarının korunması hususunda Müslümanlarla aynı seviyede mütalâa edilmiştir.⁴³² Vatandaşlık noktasında her zaman titiz davranılmış ve bu açıdan hiçbir ayırım gözetilmemiştir. Örneğin Amr b. el-As'ın oğlunun bir zimmîyi dövmesi sonucu Hız. Ömer'in emriyle kısas tatbik edilmiştir.⁴³³ Onlara dinî anlamda tam bir özgürlük alanı sağlamış, din değiştirmeye zorlanmamalarını ve dini anlamda hiçbir baskı yapılmamasını emretmiştir.⁴³⁴ Zimmîlere sadece İslâm'a girmeleri için çağrıda bulunulmuş, eski dinlerinde

⁴²⁵ Bozkurt, Gülnihal, "İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri", 1987, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, c. III, sy. 1-4, s. 122; Mantran, Robert, s. 197.

⁴²⁶ Demirci, Abdurrahman, "Hız. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları", s. 48.

⁴²⁷ Karadavî, Yusuf, *Müslümanlar Gayr-i Müslimlere Nasıl Davrandı*, (çev; Beşir Eryaysoy), İstanbul 1985, İhya Yay, s. 54.

⁴²⁸ Mantran, Robert, s. 197.

⁴²⁹ Ahmed Emin, s. 101.

⁴³⁰ Sarıçam, İbrahim, "Hız. Ömer", Ankara, 2010, TDV Yayınları, s. 124.

⁴³¹ Bozkurt, Gülnihal, c. III, sy. 1-4, s. 120.

⁴³² Mevlana Şibli, c. II, s. 212.

⁴³³ Demirci, Abdurrahman, "Hız. Peygamber Ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları", s. 268.

⁴³⁴ Mevlana Şibli, c. II, s. 217.

kalmak isteyenlere herhangi bir zorlama yapılmamış, her din ve mezhepten insanlar inançlarında serbest bırakılmışlardır.⁴³⁵

Hiz. Ömer Tevbe Suresi'nin 60. ayetinde geçen 'miskin' ifadesinin zımmîlerin fakirlerini ifade ettiğini söyleyerek onları bir anlamda koruma altına almıştır.⁴³⁶ Cizye ödeme noktasında gücü yetmeyen zımmîlere işkence yapılmasını yasaklamış ve "...Onları bırakın ve tâkatlerinin üstünde bir şeyle kendilerini mükellef tutmayın" diyerek onları cizyeden muaf tutmuştur.⁴³⁷ Vergi tahsili sırasında herhangi bir zımmîye haksızlık edilip edilmediği konusunda yemin ettirmek onun genel bir uygulaması olmuştur.⁴³⁸

"...Hz. Ömer fethedilen yerlerin vergileri kendisine getirildiği zaman çok titiz davranır ve bu malların helal olduğundan emin olmadıkça onları kabul etmezdi. Bir keresinde Sevâd'ın vergisi 1.000.000 ukıyye olarak kendisine getirilince Basralılardan ve Kûfelilerden on' ar kişi çağırılmış ve bu malların helal olduğuna, zımmîlerden zorla alınmadığına dair emin olduktan sonra bu malı kabul etmiştir".⁴³⁹

Hiz. Ali'nin "...Onlar cizyeyi ancak malları bizim mallarımız, kanları da bizim kanlarımız gibi olsun diye ödemişlerdir"⁴⁴⁰ sözü de zimmet ehline karşı takınılan muameleyi göstermesi açısından önemlidir.

3.2. SİYÂSAL ETKİLER

Hulefâ-i Râşidîn döneminde meydana gelen ekonomik değişme İslam toplumunu sadece sosyal ve iktisâdî yönden etkilemekle kalmamış, siyâsal yönden de pek çok önemli gelişmelere neden olmuştur. Özellikle Hiz. Osman ve Hiz. Ali döneminde fazlaca hissedilen bu etkiler İslam ümmetini içinden çıkılması zor durumlara düşürmüştür.

3.2.1. Hiz. Ebûbekir ve Hiz. Ömer Dönemi

Hiz. Ebûbekir'in döneminin Hiz. Peygamber dönemine yakın olması, kısa sürmesi ve mevcut dönemde insanların enerjilerini fetih hareketlerine yöneltmeleri bu dönemin Ridde Hareketleri dışında sakin bir dönem olmasını sağlamıştır. Hiz. Ömer'in ise dirayetli ve adaletli yönetimi sayesinde siyâsal olumsuzluklar açısından bu dönem de sakin bir dönem

⁴³⁵ Apak, Adem, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi Ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler", 2001, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, c. X, sy, II, s. 155.

⁴³⁶ Ebu Yusuf, s. 126.

⁴³⁷ Ebu Yusuf, s. 125.

⁴³⁸ Mevlana Şibli, c. II, s. 67.

⁴³⁹ Ebu Yusuf, s. 114.

⁴⁴⁰ Döndüren, Hamdi, "Şamil İslam Ansiklopedisi", c. VIII, s. 370.

olmuştur. Ayrıca, hem Hz. Ebûbekir'in hem de Hz. Ömer'in, Hz. Peygamber'in kabile taassubuna karşı mücadele tavrını sürdürmeleri ve bu amaçla kendi kabile mensuplarını devlet görevlerinden uzak tutmak koşuluyla kabileler arası denge politikası yürütmeleri,⁴⁴¹ Hz. Peygamber döneminde mevcut olan insan profilinin henüz bu iki halife döneminde değişmemiş olması gibi nedenlerle bu dönemde kayda değer sorunlar yaşanmamıştır.

3.2.2. Hz. Osman Dönemi

Yukarıda bahsettiğimiz zenginleşme hareketi Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk yıllarına kadar devam etti. Fakat ne zaman ki fetih hareketlerinde bir durgunluk yaşandı o zaman sorunlar kaçınılmaz oldu.⁴⁴² Ve neticede öncelikli olarak, fetih hareketlerini kolaylaştırmak için oluşturulan Kûfe, Basra ve Fustât gibi askeri kentler bu ekonomik krizden etkilendi.⁴⁴³ Çünkü buradaki insanların tek geçim kaynağı olan ganîmet ancak bu fetihler sayesinde elde edilebiliyordu. Fetihler kesilince insanların geçim kaynağı olan ganîmet de kesilmiş oluyordu. Ayrıca fetihlerin, dolayısıyla ganîmet gelirlerinin azalmasına bağlı olarak *“garnizon şehirlerde yaşayan askerlerin geçimi vergi gelirlerine bağlı hale gelmiş ve asker maaşlarının ödenmesinde sıkıntı başlamıştı. Bu iktisâdi sıkıntı, yönetimi tasarruf yapmaya ve askerlerin maaşlarını azaltmaya mecbur etmişti”*.⁴⁴⁴ Hz. Osman dönemi fetihlerinin diğer halifeler dönemindeki fetihlere kıyasla daha uzak ve fakir yerlere yapılması da fetihlerin daha zorlu ve masraflı olmasına neden olduğu için hazineye giren paradaki azalmalar maaşlara da yansımıştı.⁴⁴⁵ Bunun yanı sıra fetihlerden eldi edilen ve Müslümanlara dağıtılan malları çok fazla bulan, yaşanan hayatı israf sayan ve bunları İslam'a aykırı gören insanlar vardı. Bunlar, zenginlerin ellerindeki serveti ihtiyaç sahiplerine dağıtmalarını istiyorlardı. Ayrıca bu memnuniyetsiz topluluklara *“görevlerinden alınan, memleketlerinden çıkartılan ve istedikleri makama getirilmeyen kimseleri, Hz. Osman'ın halife olmasıyla birlikte Ümeyyeoğullarının bazı aşırı davranışlarda bulunmalarını ve onların sahip oldukları makam ve mevkileri kıskanan kişileri de eklemek gerekir”*.⁴⁴⁶ Diğer taraftan genelde toplumun, özelde ise fatihlerin bazı

⁴⁴¹ Akay, Hejdet, “Hz. Osman Dönemi Fitne Olayları Ve Temel Sebepleri”, İstanbul, 2012, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 41.

⁴⁴² Söylemez, Mahfuz, “Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi”, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. II, sayı. III, s. 64.

⁴⁴³ Ahmed Cevdet Paşa, c.I, s. 343.

⁴⁴⁴ Yiğit, İsmail, “Hz. Osman”, DİA, İstanbul, 2007, c. XXXIII, s. 442.

⁴⁴⁵ Hizmetli, Sabri, “Genel Olarak Raşid Halifeler Devri Olayları; Sonuçları ve Etkileri”, s. 43.

⁴⁴⁶ Hizmetli, Sabri, İslam Tarihi, s. 215.

değerlere bağlılığı da büyük ölçüde değişmişti. Özellikle bu dönemde orduyu oluşturan askerlerin büyük kısmının irtidât hareketine karışmış olanlardan olması, askerlerin ilk iki halife dönemindeki fethe bakış açısı ile bu dönemdeki bakış açısı arasında değişimlere neden olmuştur.⁴⁴⁷

Esasen Hz. Osman'ın on iki yıllık hilâfedinin ilk yılları güzel ve başarılı fetih hareketleriyle geçmişti. İnsanlar onu ve yaptığı işleri takdir ediyorlardı. Çünkü Hz. Osman yumuşak mizaçlı bir kimseydi. Fakat daha sonra yaptığı bazı tasarruflardan dolayı halk ona karşı cephe almaya başladı. Fakat şunu da göz ardı etmemek gerekir ki; toplumları idare eden insanlar hakkında, halkları tarafından mutlaka şikayetlerde bulunulmuştur. Halkının tümünü memnun edebilen bir idareci hiç bir zaman olmamıştır. Hz. Osman'ın da, yaptığı uygulamalarının bir kısmı takdir görmekle beraber, bazı icraatlarının şiddetle tenkit edilmesi olağan bir durumdur.⁴⁴⁸

Her ne kadar Hz. Osman'ın şehit edilişi birtakım dinî ve siyâsi nedenler altına gizlenmeye çalışılsa da, biz Hz. Osman'ın asıl şehit edilme nedeninin bir açıdan ekonomik nedenlerle ilişkili olduğunu düşünüyoruz. Fethedilmiş İran ganîmetleri karşısında Hz. Ömer'in ağlayarak “*Allah hangi millete böyle zenginlikler vermişse daima aralarında düşmanlık ve fesad da artırmıştır*” şeklindeki sözleri de bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra isyancıların beytûlmâl'e yönelmesi de ayrıca manidardır. Bu konuyla alakalı rivayete göre isyancıların beytûlmâl'e yöneldiğini gören Medineliler; “*Ey insanlar! Beytûlmâl'e koşun. İsyancılar sizden önce beytûlmâl'i ele geçirmesinler*” diye birbirlerine seslenince Beytûlmâl'in bekçileri de; “*Ey millet! Beytûlmâl'i kurtarın. Çünkü bu kimseler, doğru konuşmadılar. Amaçları iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak değilmiş, bunlar sadece mal ve dünyalık için ayaklanmışlardır*”⁴⁴⁹ diye seslenerek durumun vahametinin farkına varmışlardır.

Görüldüğü gibi maddi refahın artması İslam toplumunun her tarafında bir değişime neden olmuştur. “*Bu pastadan pay alamadığını düşünenlerin bu yöndeki mücadeleleri, buna karşılık diğerlerinin ellerindeki imkanları koruma mücadeleleri topyekûn bir karmaşanın ortaya çıkmasına neden olmuştur*”.⁴⁵⁰ Hz. Osman, isyancılara karşı her ne kadar kendini

⁴⁴⁷ Yiğit, İsmail, *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 225.

⁴⁴⁸ Apak, Adem, “*Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğullarının Devlet İdaresindeki Yeri*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1998, sy. VII, c. VII, s. 56.

⁴⁴⁹ İbn Kesîr, c. X, s. 318-319.

⁴⁵⁰ Varol, Bahaüddin, “*Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler*” s.VI, s. 206.

savunmaya çalışsa da bu isyan hareketleri karşısında başarılı olamamıştır. Medîne'deki ve çevre eyaletteki muhalifler Hz. Osman'a karşı birleşerek fitne hareketini başlatmışlar ve neticede bu fitne hareketi Hz. Osman'ın şehit edilmesine neden olmuştur.⁴⁵¹ Abdülaziz Duri'nin de ifade ettiği gibi, esasen bu isyan ;

“...birinci derecede kabilelerin Kureyş'e isyanını ve kabilevi akımın İslâmî akıma galip gelmesini sembolize eder”. Çünkü Kureyş ticarî bir kabileydi, mallarını değerlendirmeyi ve geliştirmeyi biliyordu. Genel olarak, kabilelerin eline geçirdiklerini israf ettikleri ve gelirlerinden faydalanmadıkları bir anda Kureyş fetihlerden elde ettiği kazançlardan nasıl faydalanacağını biliyordu. Bu durum da Kureyş ile diğer kabileler arasında büyük bir İktisadî fark doğurdu.”⁴⁵²

Bu isyancıların çoğunluğunu Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelen kişilerin oluşturması da⁴⁵³ ayrıca dikkat çekicidir. Çünkü Kûfe, Basra ve Fustât gibi şehirler ekonomik krizden en fazla etkilenen, dönemin garnizon şehirleriydi. Buralardan kalkıp gelen insanlar Hz. Osman'ı hilâfetten azletmek için her ne kadar bir sürü sebep ileri sürseler de, daha önce de bahsettiğimiz gibi asıl önemli neden ekonomik menfaatlerin karşılanamamasının verdiği öfkedir.

“...Hilafet merkezi olan Medine'de Peygamber Efendimizin sünneti ve İslam'ın saf adetleri muhafaza edilmekte iken, diğer ünlü merkezlerde iş bambaşka idi. Basra ve Kûfe İran, Şam ve Mısır, Rum medeniyetinin etkisinden kurtulamamış; İran ve Roma sosyal yaşantısından pek çok şeyler, bu türden olarak sefahat, gösteriş, debdebe, hayat zevki, servet aşkı, İslam'a eklenmişti”⁴⁵⁴

Yine bu konuyla alakalı olarak Wellhausen şunları söyler;

“... içinde Arapların oturdukları şehirler kaynamakta idi. Büyük fetihlerin sona ermesiyle zaman değişmişti. Heyecanı sessizlik takip etmişti. Arap savaşçıları artık sürekli harp sahnelerinde değillerdi; düşünmek için vakitleri vardı. Ganîmet, daimi olan seferler sayesinde sürekli geldiği müddetçe, devletin Fey'e, itâat altına alınanların gayrı menkul mülklerine ve şahıslarına el koymasına pek aldırmaz etmemişlerdi. Fakat şimdi, farkına varmadan ganîmetin en kıymetli kısmını ellerinden kaçırmış olduklarını fark etmişlerdi. Bunlar haraçtan biriken paranın devlete değil, kendilerine ait olduğunu bunların Allah'ın değil Müslümanların malı olduğunu iddia ediyorlardı.”⁴⁵⁵

Hiz. Osman'ın şehid edilmesiyle alakalı olarak İbn Kesîr'in naklettiği şu rivayet de dikkat çekicidir;

“... Hiz. Ömer savaşta bile sahabelerin istedikleri şehirlere gitmesine; korkarım ki dünyayı görürsünüz, dünyanın çocukları da sizi görürler diyerek izin vermezdi. Fakat ashab Hiz. Osman'ın zamanında Medine dışına çeşitli yerlere çıkıp gittiklerinde halk onların etrafında toplandı. Ve her beldenin halkı kendi beldelerindeki sahabenin Hiz. Osman'dan sonra halifeliğe geçmesini istedi. Ve bu beldelerin halkları Hiz. Osman'ın

⁴⁵¹ İbn Kesîr, c. X, s. 286.

⁴⁵² Dûri, Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 102-104.

⁴⁵³ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s.271.

⁴⁵⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, c.II, s. 338.

⁴⁵⁵ Wellhausen, J, *The Arab Kingdom And Its Fall*, s. 42-43-44.

bir an önce ölmesini istediler ki, kendi adamları halifelğe geçsin. Hz. Osman'ın hayatının uzun sürdüğünü görüp sıkıldılar. Bazı yerlerin halkı tarafından bir takım hadiseler ortaya konuldu”⁴⁵⁶

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Hz. Osman'ın şehid edilmesine kadar varan bu vahim durumun en önemli nedenlerinden birisi dönemin sosyal şartlarının değişen insan profilini etkisi altına almış olmasıdır.

“...Fitne birinci derecede Osman'ın kendisinin oluşturmadığı, aksine miras olarak devir aldığı ancak değiştiremediği şartlardan, durumlardan kaynaklanıyordu. Osman, toplumda yükselişe geçen kabîlevî eğilimleri, İslâmi eğilimi ve onun kabîlevî eğilimle çatışmasını miras almıştı. Bunun yanında, fetihlerin etkilerini, özellikle imparatorluğun dayandığı mali sistemi de devralmıştı. Dikkatlice baktığımızda, bu eğilimlerde fitnenin kaynağını ve Osman'ın ölümüyle Arapların bölünmesine yol açan patlamanın köklerini görürüz.”⁴⁵⁷

3.2.3. Hz. Ali Dönemi

Hz. Osman'ın şahadetinden sonra halîfelik makamına getirilen Hz. Ali'ye, ellerindeki servete dokunmaması⁴⁵⁸ ve Hz. Osman'ın katillerini bulup cezalandırması şartı ile biat edilmişti.⁴⁵⁹ Bunun üzerine Hz. Ali;

“...Elinizde olan mallara dokunmamamı istediniz. Allah'a ait olanı size bırakmak benim yetkimi aşar. Şu anda elinizde bulunan servetlerin durumuna gelince bilin ki, Allah'a ve müslümanlara ait olan mallar konusunda hak yerini bulacaktır. Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmamı şart koştunuz, oysa bugün onları cezalandırırsam, yarın onlarla savaşmak zorunda kalırım, fakat sizleri Allah'ın Kitab' ı ve Peygamber'inin sünneti üzerine idare edeceğime söz verebilirim. Kimi hak rahatsız ederse, onu batıl daha da rahatsız eder, buna rağmen hepiniz serbestsiniz, istediğiniz yere gidebilirsiniz”⁴⁶⁰

diyerek bu konudaki rahatsızlığını dile getirmiştir. Sonrasında ise Hz. Osman'ın daha önce zekat malları olarak hilafeti zamanında kendi akrabalarına dağıtmış olduğu bazı toprakları onlardan geri almıştır.⁴⁶¹ Hilâfete geldikten sonra maaş konusunda herkese eşit muamele etme uygulamasıyla Kureyş'in birçok önde geleniyle karşı karşıya gelmesine rağmen bu uygulamasından vazgeçmemiştir. Bu da Hz. Ali döneminde meydana gelen siyasi buhranın en önemli nedenlerinden biri olmuştur.⁴⁶²

⁴⁵⁶ İbn Kesîr, c. X, s. 398.

⁴⁵⁷ Dûri, Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi-Bir Önsöz*, s. 96.

⁴⁵⁸ Bakır, Abdülhalik, *Ali b. Ebî Tâlib*, s.124.

⁴⁵⁹ Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, s. 217.

⁴⁶⁰ Bakır, Abdülhalik, *Ali b. Ebî Tâlib*, s.124-125.

⁴⁶¹ Bakır, Abdülhalik, *Ali b. Ebî Tâlib*, s. 125.

⁴⁶² Bâkır, Abdülhalik, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 211.

Hız. Ali'nin halife olunca yaptığı ve bu dönemdeki birçok olayın çıkmasına neden olduğunu düşündüğümüz diğer önemli icraatı ise, Hız. Osman'ın vâlilerini azledip yerine istediği kişileri atamasıydı.⁴⁶³ İlk bakışta siyasî gibi görünen bu olayın perde arkasında da ekonomik nedenler, makam mevki sevgisi ve kabile asabiyeti olmalıdır. Bu konuyla ilgili olan bir rivayete göre, Hız. Ali halife olduktan sonra Muğîyre b. Şu'be, Hız. Ali'nin yanına gelerek şöyle demiştir;

“...Madem ki sana biat etmek bizim boynumuza düştü, senin de öğütlerin bize vacip oldu. Şimdi bilmelisin ki Hız. Osman'ın koyduğu bu valilerin akrabaları ve karın doyuranları çok olmuştu. Eğer sen onları azledersen halk sana muhalefet eder. Onları bir zaman azletme. Tâ ki işin kuvvetlensin, muhaliflerinden emin olasın. O zaman her kimi dilerse azledersin. Nitekim Hız. Ömer'in adamlarına da Hız. Osman böyle yapmıştı.”⁴⁶⁴

Yukarıda geçen “Hız. Osman'ın koyduğu bu valilerin akrabaları ve karın doyuranları çok olmuştu. Eğer sen onları azledersen halk sana muhalefet eder” şeklindeki ifadeler bu işin ekonomik boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

Sonuçta Hız. Ali dediğini yapmış ve Ümeyyeoğullarından olan eski valileri görevlerinden azletmiştir.⁴⁶⁵ Çünkü o dönemde bu valiler, özellikle de Muâviye çok güçlenmişti. Kanaatimizce Muâviye'nin fazlaca güçlenmesinin nedeni de yine ekonomik nedenlerle ilişkilidir. İnsanların Muâviye'den bir çıkarı olmuş olacak ki onun yanında yer almak istemişlerdir. Filibeli'nin ifadeleriyle;

“...Muâviye yamalı Arap gömleğini haşmet tacıyla değiştirmiş ve Mekkeli bedevi, Suriye Kayseri olmuş, herkesi bağış ve bahşişe boğmuş, vatandaşına sistemli bir yönetim getirmişti. Ali ise Kûfe'de pek yabancı idi. Sahabe ya şehit olmuş yahut doğal ömrünü tamamlayarak ahrete göçmüştü. Şimdi o manen kokuşmuş bir sosyal topluluk içinde kalmıştı. Benî Hâşim içinde İbn Abbas gibi dâhiler vardı. Fakat Ali onlardan istifade etmemiş ve her birisini bir şekilde (mal vaadinde bulunmayarak) gücendirmişti”⁴⁶⁶

Muaviye sadece kendi tarafında olanlara para dağıtmıyor, aynı zamanda Hız. Ali'nin taraftarlarını da kendine çekmeye çalışıyordu;

“Muaviye, paranın gücünü yalnız askerleri ve orduyu kendine bağlamak için kullanmıyordu. Kendisine yandaş toplamak ve aleyhinde bulunanların kin ve nefretini söndürmek için de kullanıyor ve bu amaçla bol miktarda para dağıtıyordu. Çoğu kez bazı kişilerin, kendisinin rakibi olan Hız. Ali'yi desteklediklerini bildiği halde bunlara da maaş bağlardı”.⁴⁶⁷

⁴⁶³ İbn Kesir, c. X, s.429; Bakır, Abdülhalik, *Ali b. Ebî Tâlib*, s. 124.

⁴⁶⁴ Taberî, c. III, s. 569.

⁴⁶⁵ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s.276.

⁴⁶⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, c.II, s. 352.

⁴⁶⁷ Zeydan, Corci, c. I, s. 223.

Yukarıdaki cümleler konumuz açısından çok manidardır. Muâviye tam bir siyaset adamı olmalı ki insanları nasıl memnun edeceğini iyi biliyordu. “... *Şamlıları lütuf ve ihsanlarına gark ediyor ve günden güne taraftar kazanıyordu. Arap dâhilerinden, makam ve servet aşığı kim varsa Muaviye'nin müsteşarı idi. Muaviye ile taraftarları, menfaatin korunması gibi kuvvetli bir birleştirici bağ aracılığıyla birbirine bağlı idi*”.⁴⁶⁸ Philip Hitti'ye göre ise Hz. Ali ideal bir Arap ve Müslüman olmakla beraber fazla siyasi tecrübeye sahip değildi.”⁴⁶⁹

Hz. Ali halife olunca ona biat eden kişilerden ikisi de Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'dı. Fakat aradan çok zaman geçmedi ki bunlar biatlarını bozarak Hz. Ali'ye karşı bir cephe oluşturdular. Daha sonra Hz. Âişe'de onlara katıldı.⁴⁷⁰ Bize göre bu olayın(Talha ve Zübeyr'in isyanı) perde arkasında da yine siyasi ve ekonomik menfaatler söz konusudur. Çünkü Zübeyr b. Avvâm da, Talha b. Ubeydullah da dönemin zengin ve nüfuzlu kişilerindendi. Zübeyr b. Avvâm öldüğünde içinde orman bulunan iki arazi, Medîne'de on bir ev, Basra'da iki ev, Kûfe ve Mısır'da birer ev bırakmıştı.⁴⁷¹ Ayrıca onun malının 35.200.000, 40.000.000, 51.000.000 ve ya 52.000.000 dirhem üzerinden taksim edildiği hakkında rivayetler de vardır.⁴⁷² Bu konuyla alakalı olarak İbn Kesîr'in naklettikleri ise şöyledir;

“...Zübeyr zengin bir insandı. Çokça sadaka verirdi. Cemel savaşı sırasında oğlu Abdullah'a vasiyetini yaptı. Borçlarını ödedikten sonra mirası varisleri arasında taksim edildi. Dört eşinden her birine 1.200.000'er dirhem pay düştü. Buna göre mirasçılara taksim edilen malının toplamı 38.400.000 dirhem oldu. Vasiyet ettiği malının üçte biri ise, 9.200.000 dirhem oldu. Toplam malı ise, 75.600.000 dirhem tutarındaydı.”⁴⁷³

Talha b. Ubeydullah'ın mal varlığıyla ilgili olarak İb'n Sâ'd'ın eserinde geçen rivayetlerden bazıları ise şöyledir; “...*Talha b. Ubeydullah'ın menkul ve gayr-ı menkul mallarla altın ve gümüş paradan bıraktığı mirasının tutarı 30.000.000 dirhemdi. Bunun 2.200.000 dirhem ile 200.000 dinarı nakit paraydı. Geriye kalan ise nakit paranın*

⁴⁶⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, c.II, s. 349.

⁴⁶⁹ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s.280.

⁴⁷⁰ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s.276.

⁴⁷¹ İb'n Sâd, c.III, s. 101.

⁴⁷² İb'n Sâd, c.III, s. 102.

⁴⁷³ İbn Kesîr, c. X, s. 484.

dışındaki mallardı”. Diğer rivayet ise şöyledir; “ *Talha b. Ubeydullah, her birinin içinde üç kantar altın bulunan yüz adet torba miras bıraktı.*”⁴⁷⁴

Yine Talha ve Zübeyr’in mal varlığıyla ilgili olarak;

“...Avvam oğlu Zübeyr ticaretten lezzet almış ve alışveriş içine dalmış ve bu yüzden pek çok zengin olmuştu. Medine, Basra, Kûfe ve Mısır’da emlâki ve pek çok arazisi vardı. Bin kölesi olup, kendisine haraç veriyorlardı”, Talha da servet sahibi zengin bir kimseydi. Güzel giyinir ve o zamana göre süslü gezer, yani yırtık ve yamalı elbise giyinmez ve parmağına kırmızı yâkuttan yüzük takardı”.⁴⁷⁵

gibi ifadelere rastlıyoruz. Ayrıca Talha b. Ubeydullah da, Zübeyr b. Avvâm da bulundukları çevrede sevilen hatta halife olmaları istenen kişilerdi.⁴⁷⁶ Neticede Hz. Osman’ın kanını talep meselesiyle başını Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr’in çektiği grup ile Hz. Ali’nin ordusu karşı karşıya gelmiş⁴⁷⁷ ve “*Cemel Savaşı*” diye isimlendirilen bu savaş neticesinde birçok Müslüman şehit düşmüştür.⁴⁷⁸

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Hz. Ali halife olunca Hz. Osman’ın atadığı valileri görevlerinden azletmişti. Muâviye b. Ebû Süfyan’da bu valilerden biriydi ve Hz. Osman’ın da akrabasıydı. Bu nedenle Muâviye sürekli olarak Hz. Osman’ın kanı meselesini ileri sürüyor ve Hz. Ali’yi katilleri bulmamakla suçluyordu.⁴⁷⁹ Bu amaçla Hz. Ali’ye isyan başlatması Hz. Ali’nin de isyanı bastırmaya çalışması “Sıffin” denilen savaşa neden oldu ve yine pek çok Müslüman öldü.⁴⁸⁰ O güne kadar kısmen de olsa birlik ve beraberlik içinde olan Müslümanlar o günden sonra çeşitli dini ve siyasi gruplara ayrıldılar. Sonuçta Hz. Osman’ın şehid edilmesiyle başlayan süreç, Hz. Ali döneminde önemli karışıklıkların çıkmasına neden olmuş, dolayısıyla bu karışıklıklar sebebiyle cizye ve haraç gelirlerinde azalmalar meydana gelmiştir. Örneğin “*Sıffin savaşı sebebiyle Horasan civarındaki Farşlıların cizye ödemeyi kesmesi nedeniyle Hz. Ali savaş sonrasında ordu hazırlayıp bölgeye göndermek zorunda kalmıştır.*”⁴⁸¹ Bu dönemde Müslüman kanının dökülmesine kadar varan bu ihtilaflar, siyasi ve itikâdi mezheplerin oluşumuna etki ederek sonraki dönemlerde Haricilik, Şia, Mutezile ve Ehl-i Sünnet gibi ekollerin oluşumuna neden

⁴⁷⁴ İb’n Sâd, c.III, s. 203.

⁴⁷⁵ Ahmed Cevdet Paşa, c. I, s.332.

⁴⁷⁶ İbn Kesîr, c. X, s. 279.

⁴⁷⁷ Taberî, c. IV, s. 26.

⁴⁷⁸ İbn Kesîr, c. X, s. 473.

⁴⁷⁹ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s.276.

⁴⁸⁰ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. I, s.277.

⁴⁸¹ Demirci, Abdurrahman, “ *Hz. Peygamber Ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları*”, s. 366.

olmuştur.⁴⁸² Yaşanan bu gelişmeler; birçok dini kavramların oluşumuna, büyük günah ve kader gibi meselelerin ortaya çıkmasına, siyasi ve ideolojik bir takım yaklaşımların meydana gelmesine de etkide bulunmuştur.⁴⁸³

Bunların yanı sıra fetih hareketleriyle meydana gelen zenginleşmenin neticelerinden biri olan kölelik müessesesinin de genelde Râşid Halîfeler özelde ise Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi iç olaylarında etkili olmuşlardır.⁴⁸⁴ Celûlâ fethi günü birçok cariyeye ele geçiren Hz. Ömer'in; " ... Allah'ım! Celûlâ'da ele geçirilen cariyelerin çocuklarının şerrinden sana sığınırım" demesi ve bu çocukların Sıffin Savaşına yetişmesi⁴⁸⁵ bu kâbildendir. Hz. Ömer'i yaralayıp ölmesine neden olan kişinin de bir köle olması ve Hz. Ömer'in hasta yatağında; "Benim ölümümü Müslüman olduğunu iddia eden birinin eline vermeyen Allah'a hamd olsun" demesi de⁴⁸⁶ ayrıca dikkat çekicidir.

3.3. DİNÎ ETKİLER

Râşid Halîfeler döneminde meydana gelen ekonomik değişme ve gelişmeler söz konusu toplumda sosyal, siyâsal, kültürel ve daha birçok alanda gelişmelere neden olduğu gibi dinî anlamda da bir takım olaylara neden olmuştur. Özellikle Hz. Osman döneminde gün yüzüne çıkan bu olaylar daha çok zekâtı verilmeksizin mal yağmaya, gereksiz harcamalara ve lükse karşı durmak şeklinde kendini göstermiştir.

3.3.1. Ebû Zer Hareketi

Hülefâ-i Raşidîn döneminde özellikle de Hz. Osma'nın hilâfeti yıllarında fetihlerin de etkisiyle giderek artan mal-mülk edinme yarışına ve lükse karşı birtakım sesler yükseldiğinden bahsettik. Mevcut dönemde meydana gelen bu zenginliğin rüzgarına kapılan bir çok Müslüman olduğu gibi mümkün mertebe Hz. Peygamber dönemindeki gibi sade ve tevazulu bir şekilde yaşamayı sürdüren bazı sahabeler de çıkmıştır.

⁴⁸² Öztürk, Mehmet, " Hz. Ali Dönemi Siyasi Ve Fıkhi Gelişmelerin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi" Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Amasya, 2013, sy.1, s.83; Wellhausen, Julius, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dînî- Siyâsî Muhalefet Partileri*(çev; Fikret Işıltan), Ankara, 1989, Türk Tarih Kurumu Yay, s. 3.

⁴⁸³ Hizmetli, Sabri, " Genel Olarak Raşid Halifeler Dönemi Olayları" , 1999, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXXIX, sy. I, s. 54.

⁴⁸⁴ Demirci, Mustafa, " Zenc", DİA, İstanbul, c. XXXIV, s. 250.

⁴⁸⁵ Dineverî, s. 129.

⁴⁸⁶ Zehebi c. III, s. 278-279.

Örneğin bu dönemde Hz. Osman'ın Kûfe valisi Saîd ile hazinedarı İbn Me'sud arasında cereyan eden şu olay ekonomik değişimin mevcut toplumdaki dîni etkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Said, İbn Mes'ud'dan beytûlmal'den olmak üzere ödünç para almış ve bu parayı zamanında ödememiştir. Bunun üzerine İbn Mes'ud'un borcunu ödemesi için Said'i sıkıştırmaması ve Said'in de İbn Mes'ud'u halifeye şikayet etmesi üzerine Halife İbn Mes'ud'a bir mektup göndererek: *"Unutma ki sen bizim hazine görevlimizsin. Said'i aldığı paradan dolayı sıkıştırma."* demiştir. Bunun üzerine İbn Mes'ud istifa ederek; *"Ben Müslümanların hazinedarı olduğumu sanıyordum. Fakat meğerse sizin hazine görevlinizmişim, o takdirde benim buna ihtiyacım yoktur"* sözleriyle tepkisini dile getirmiştir.⁴⁸⁷ Yine Hz. Osman döneminde Ubâde b. Sâmit ile Muâviye'nin arası Ubâde b. Sâmit'in faizle yapılan alışverişe karşı fetvası ile açılmış ve Muâviye Hz. Osman'a bir mektup yazarak Ubâdeyi şikayet etmiştir. Bunun üzerine Hz. Osman Ubâdeyi yanına çağırarak; *"Ey Ubâde, benimle senin aranda ne var?"* demiş ve Ubâde de; *"Ben Hz. Peygamber'i benim vefatımdan sonra devlet işlerinizi, sizin kötü bildiklerinizi size iyi yapacak, iyiliklerinizi de da kötü sayacak bir kısım kimseler yöneteceklerdir. Allah'a isyan eden kimseye itaat etmek yoktur. Rabbinize mazeret uydurmayın."* buyurduğunu işittim diyerek tepkisini dile getirmiştir.⁴⁸⁸ Hz. Osman'ın halifeliğinde müsteşarlık ve hac emirliği görevlerine devam eden Abdurrahman b. Avf da, bu konuda halifeye zaman zaman çeşitli ikazlarda bulunmuştur.⁴⁸⁹

Bu gibi örnekler fazla olmakla birlikte biz bu konuda özellikle dönemin sembol ismi haline gelen Ebû Zer Gıfârî'den bahsetmek istiyoruz.⁴⁹⁰ Özellikle Hz. Osman döneminde aşırılık ve israfı karşı itirazlarda bulunan seslerden biri, belki de en önemlisi ünlü sahâbi Ebû Zer Gıfârî'nin sesidir. Çünkü O, Hz. Osman döneminde ganîmetler sayesinde insanların fazlaca zenginleşmesi, mülk edinme çabası, zengin bir sınıfın oluşması gibi hâdiseler karşısında en fazla eleştiri yapan ve bu konuda asla taviz vermeyen bir kimseydi. Servet biriktirme ve onu Allah yolunda infak etmeme konusundaki görüş ve mücadelesiyle tanınan sahâbî olan Ebû Zer, dönemin fetih hareketlerine katılmış ve Suriye'de olduğu dönemlerde Muâviye'nin bazı harcamalarını ve Müslümanların ihtiyaç fazlasını infak etmeyip biriktirmelerine şiddetle karşı çıkmıştır. O'nun bu görüşleri özellikle yönetime

⁴⁸⁷ Belâzurî, Ensabu'l Eşraf, nşr; S.D.F Goitein, Jerusalem, 1936, c. V, s. 30-31.

⁴⁸⁸ Zehebî, c. III, s. 424.

⁴⁸⁹ Önkal, Ahmet, "Abdurrahman b. Avf", İstanbul, 1998, c. I, s. 158.

⁴⁹⁰ Kallek, Cengiz, İslam'da Yönetim Piyasa İlişkisi, s. 161.

muhalif kişiler ile fakir halk arasında rağbet görerek bir hareketin başlamasına sebep olmuştur.⁴⁹¹

*“Ebû Zerr’in ilk defa tartışma sahnesine çıkması ve zamanın idarecilerine itirazlar yöneltmesi devlet hazinesinin sarfi meselesinden kaynaklanmış ve tartışmalar bu konu ile başlamıştır.”*⁴⁹² Hz. Osman’ın, Ebû Zer’in de hazır bulunduğu bir şûrâ toplantısında; *“Devlet başkanı hazineden borç para alsa, onu gerektiği yerler için harcasa ve sonra geri ödese, bunda bir sakınca var mıdır?”* diye bir soru gündeme getirmesi ve Kâb b. Ahbar’ın da bu soruya olumlu yanıt vermesi⁴⁹³ olayları karmaşık bir hale getirmiştir. Bu sorunun ilk defa Hz. Osman döneminde gündeme gelmesi ise *“...Hazine borçlanmalarının Hz. Osman döneminde ciddi artış göstermesi ve hazineden borçlananların genellikle halifenin yakınları olması”*⁴⁹⁴ dolayısıyladır.

Bu arada Ebu Zer’in;

*“Ey zenginler! Altını ve gümüşü biriktirip de Allah yolunda harcamayanların cehennem ateşinde yanacaklarına dair haberler vardır. Onların yüzleri, önleri ve sırtları ateşten demirlerle dağlanacaktır.”*⁴⁹⁵ *“Ey zenginler! Yardımlarda bulunarak fakirlerin sıkıntılarını bölüşünüz. Altın ve gümüş toplayıp da Allah yolunda harcamayanların alınlarına ve sağ taraflarına ve arkalarına ateşten damgalar vurulacağını söyleyiniz, onları korkutunuz...”*

gibi söylemleri fakirlerin harekete geçmesine ve zenginlerin bu durumdan rahatsız olmasına yol açmış⁴⁹⁶ ve neticede yaşanan bu olaylar Şam valisi Muâviye’nin kulağına kadar gitmiştir. Bu zenginleşen kesimin içinde Muâviye de olduğundan⁴⁹⁷ Ebû Zer’in halkı kışkırtması hiç hoşuna gitmemişti. Nihayetinde durumdan endişelenen Muâviye, durumu Hz. Osman’a izah etmiş ve Hz. Osman’da Ebû Zer’in Medine’ye gelmesini istemiştir. Ebû Zer, Hz. Osman’ın yanına vardığında Hz. Osman’ın ona *“ Ey Ebu Zer! Benim düşüncem şudur ki Allah’ın hakkını Müslümanlardan alayım. Ama malınızı saklamayın ve zorla sadaka verin demek bana vacip değildir”* demesi üzerine Ebu Zer’in; *Bu sana vaciptir. Ben Peygamber den şöyle işittim; “ Ben güzel ahlakı tamamlamakla emrolundum” Bu ahlak güzelliğidir. İşte bu, sadaka vermek, yoksullara bakmaktır.*

⁴⁹¹ Aydın, Abdullah, “Ebû Zer el- Gıfârî”, İstanbul, 1994, c. X, s. 266-269. 66-67

⁴⁹² Yaşaroğlu, Hasan, “İslam’ın İlk Kapitalizm İtirazı Ebu Zerr el-Gıfari ve Ebu Zerr Hareketi”, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkishor Turkic Volume, Ankara, 2013, s. 1425.

⁴⁹³ Mes’ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin, “Mürûcû’z-Zeheb ve Meâdinû'l-Cevher”, Nşr; M. M. Abdulhamîd, I-IV, Mısır 1964-65, cilt, II, s. 349’ den aktaran Yaşaroğlu, Hasan, a.g.m, s. 1425.

⁴⁹⁴ Yaşaroğlu, Hasan, s. 1425.

⁴⁹⁵ İbnü'l- Esir, c. II, s. 119.

⁴⁹⁶ Ahmed Emin, s. 128.

⁴⁹⁷ Ahmed Cevdet Paşa, c. I, s. 357.

*Bunların da hepsi dindendir. Sana bunu buyurmak gerekir ki sadaka versinler” demesi ve Ebu Zer’in orada bulunan bir kişiyle tartışıp onu yaralaması bardağı taşıran son damla olmuş ve Ebû Zer Rebeze’ye⁴⁹⁸ gitmek üzere Medine’den ayrılmıştır.⁴⁹⁹ Başka bir rivayete göre Ebû Zer Hz. Osman’a; “ *Bana izin ver ki bu halkın arasından çıkıp gideyim. Çünkü ben bu zamane halkı ile yaşayamam*” demesinin üzerine Hz. Osman da; “*Nereye gitmek istersin*” diye sormuş ve Ebu Zer de Rebeze’ye gitmek istediğini söylemiştir.⁵⁰⁰*

Az sayıdaki rivayete göre Ebu Zer’in başlattığı bu akım İslâm’ı içten yıkma amacı taşıyan Yahudi asıllı Abdullah b. Sebe’nin de işine gelmiş, bir taraftan Abdullah b. Sebe’nin yıkıcı ve bölücü faaliyetleri⁵⁰¹, bir yandan da Ebû Zer’in itirazı ülkeyi içinden çıkılması zor bir karışıklığa sürüklemiştir. Fakat bu rivayetin sadece Seyf b. Ömer kanalıyla gelmesi ve Ebû Zer’in İbn Sebe’yi hiç görmemiş olma ihtimali⁵⁰² gibi durumlardan dolayı rivayetin zayıf olması kuvvetle muhtemeldir.⁵⁰³ Kaldı ki Ebû Zer gibi bir şahsiyetin İbn Sebe gibi bir şahsiyetle anılması bile büyük bir talihsizliktir.

Ebû Zer, insanların Hz. Peygamber ve ilk iki halife dönemlerindeki kanaatkar, mütevazı ve takvalı yaşam şeklini unutmamalarını arzu ediyordu. Fakat bu konuda her insandan aynı duyarlılığı beklemek yanlış olacaktır. Çünkü insandaki bu zenginleşme duygusu, mala ve rahata olan düşkünlük fitridir. Ahmet Cevdet Paşa’nın bu husustaki ifadeleri dikkat çekicidir;

“Ebû Zer, son derece zühd ve takva yoluna gider ve halkı da sert bir dille böyle güç işlere yöneltirdi. Oysaki Hz. Ömer samanında çıkan sürekli fetihler ve ticaret sebeplerinin ilerlemesiyle İslam milleti, birdenbire çok servet sahibi olup zenginleşti. Hz. Osman zamanında devlet gelirleri çoğaldı. Deniz ticaret yolu da açıldı. Pek çok ganîmetler alındı. Halk da tabiatıyla nimetlere ve rahatlığa meyletti. Böylece meydana gelen servet ve medeniyetin tabîî hâllerinden olduğu üzere, günden güne servet sahipleri çoğalmakta ve Ebû Zer’in aradığı takva ve kanaat sahipleri azalmaktaydı.”⁵⁰⁴

3.4. KÜLTÜREL ETKİLER

Arapların fethettikleri ülkeler bünyesinde birçok farklı millete dolayısıyla birçok farklı kültüre sahip insanları barındırıyordu. Dolayısıyla Arapların bu memleketleri fethetmeleri

⁴⁹⁸ Abdülaziz el- Bekrî, *Cahiliye Arapları*, (çev; Levent Öztürk), İstanbul, 1998, İz Yay, s. 125; Rebeze; Medîne’ye üç günlük uzaklıkta, Zâtü Irk yakınlarında bir köy.

⁴⁹⁹ Taberî, c. III, s. 548.

⁵⁰⁰ Taberî, c.III, s.549

⁵⁰¹ Taberî, c. III, s. 55.

⁵⁰² Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahrifi (İbn Sebe Meselesi)*, Ankara, 2005, s. 24.

⁵⁰³ Yaşaroğlu, Hasan, a.g.m, s.1429.

⁵⁰⁴ Ahmed Cevdet Paşa, c. I, s. 357.

“Araplarla memleketleri fethedilen milletlerin kanunlarının, fikir, düşünce, kültür ve dini inançlarının birbirine karışmasına sebep oldu”.⁵⁰⁵

3.4.1. Bazı Şehirlerin Kuruluşu

Her dönemde olduğu gibi Hülefâ-i Râşidîn döneminde de sosyal, kültürel ve ekonomik etkileşimin meydana geldiği yerleşim yerleri olmaları nedeniyle büyük önem arzeden şehirler kurulurken belli başlı bazı özelliklere dikkat edilmiş ve bazı gayeler gözetilerek bu şehirler kurulmuştur. Hz. Ömer halife olunca Hz peygamberin vefatından sonra büyük bir hızla ilerleyen İslam fetihlerinin sürekliliğini sağlamak ve bu fetihleri daha kolay hale getirebilmek için Arapların mizacına uygun, Arap yarımadasından ayrılmayacak şehirler kurulmasını emretmiş⁵⁰⁶ ve bu amaçla adına “emsâr” denen⁵⁰⁷ Basra, Kûfe, Fustât gibi askeri şehirler kurulmuştur.

Bu dönemde oluşturulan şehirler; fetihleri kolaylaştırabilmek, fethedilen yerleri elde tutabilmek, İslâmiyeti yayabilmek, vergi ve ganimetleri toplayabilmek yanında, yeni dinin gereklerinin eksiksiz bir şekilde yaşanabilmesi ve yeni muhataplara öğretilmesi⁵⁰⁸ gibi birçok fonksiyonu yerine getirmişlerdir. Söz konusu dönemde birtakım askerî amaçlarla kurulan ordugâh şehirleri başarılı fetihlerin en önemli âmillerindendir. Örneğin Basra, bu civardaki fetih hareketlerini daha kolay gerçekleştirebilmek için⁵⁰⁹, Fustât ise Şam fetihlerinin tamamlanması için önem taşıyan Mısır’ın fethini kolaylaştırmak için kurulmuştur.⁵¹⁰

Müslümanların yeni kurdukları bu şehirler hangi kültüre ait olursa olsun zamanla kendiliğinden Medine şehir modeline benzemiştir.⁵¹¹ Kurulan bu ilk şehirler daha önce de bahsettiğimiz gibi öncelikli olarak askerî bir üs olarak kurulmakla birlikte transit yollar üzerine kurulduğu için ticaret noktaları ve dini yayılış merkezleri durumuna

⁵⁰⁵ Ahmed Emin, s. 101.

⁵⁰⁶ Ahmed Emin, s. 99.

⁵⁰⁷ Mantran, Robert, s. 94.

⁵⁰⁸ Can, Yılmaz, “ Erken Dönem İslam Toplumunda Mevcut Sosyo-Kültürel Ve Dini Bazı Duyarlılıklarının Sanata Yansımaları”, İSTEM, Yıl; IV, sy; VIII, 2006, s. 112.

⁵⁰⁹ Belâzuri, s. 483.

⁵¹⁰ Çil, Halit, “ Halife Ömer’in Askerî Şehirleri”, Dînî Araştırmalar, 2009, sy. XXXV, c. XII, s. 102.

⁵¹¹ Gül, Muammer, “ İslam Şehrinin Doğuşu”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2001, sy. VI, s. 81.

gelmişlerdir.⁵¹² İktisâdî faaliyetlerin önemi Kûfe ve Fustât gibi şehirlerin planında da kendini göstermiştir. Bu şehirler üç kısımdan oluşmuştur. *“Birinci kısım ana mescittir ve burası sosyo-politik bir merkezdir. İkincisi Daru'l-imâra denilen yönetim merkezidir. Üçüncüsü ise çarşıdır, iktisâdî bir merkezdir ve şehrin merkezinde caminin yanında inşa edilmiştir”*.⁵¹³

O dönemde pazar, ticarî faaliyetlerin yanı sıra ilmî tartışmaların yapıldığı, şiir ve mûsiki faaliyetlerinin yürütüldüğü bir kültür merkezi durumundaydı.⁵¹⁴ Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan nahiv, fıkıh ve hadis gibi temel İslâmî ilimlerin temeli bu şehirlerde atılmıştır. Örneğin nahiv ilmi Kûfe’de doğmuş, Ebu’l Esved ed-Düveli, nahvin ilk esaslarını burada belirlemiştir. Hanefî fıkının temelleri de burada atılmıştır.⁵¹⁵ Bunun yanı sıra bu şehirler İslam dinin gelişmesi ve yayılmasında da büyük rol oynamışlardır. Yani *“İslam’ın gelişmesi ve yayılması, olağanüstü bir şehirleşmenin paralelinde gelişmiştir”*.⁵¹⁶

Bu şehirlerin diğer bir önemi de kozmopolit yapısı nedeniyle ilk devir İslam tarihinde birçok siyasî olaya sahne olmuş olmalarıdır.⁵¹⁷ Bunun yanı sıra bu şehirler Hz. Peygamber’in risâletiyle tam olarak yok olmasa da eski etkisini yitirmeye başlayan Arap taassubunun yeniden gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur; *“...Kabilecilik taassubu gitgide yaşamakta oldukları şehirler için asabiyet ve taassup gösterme şeklini aldı. Kûfe’nin Arabı ile onların azatlıları Kûfe için, Basra’nın Arabı ile onların azatlıları ise Basra için asabiyet ve taassup gösterirlerdi”*.⁵¹⁸

Ayrıca öncelikle askeri amaçla kurulan bu şehirler daha sonraları içinde bulundurdıkları câmii, hamam, mescid, mezarlık, cadde ve sokak gibi unsurlarıyla dönemin mîmârî gelişimine katkı sağlarken ilmî faaliyetlerin gelişim gösterdiği alanlar olmaları bakımından büyük öneme sahiptirler. Özellikle Kûfe ve Basra fıkıh, kelam, Kur’an ve hadis gibi temel İslâmî ilimlerin gelişimine ev sahipliği yapmış olan dönemin önemli şehirlerindendir.⁵¹⁹

⁵¹² Mantran, Robert, s. 94.

⁵¹³ Duri, Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 140.

⁵¹⁴ Avcı, Casim, “Kufe”, s. 339.

⁵¹⁵ Mevlana Şibli, s.130.

⁵¹⁶ Demirci, Mustafa, “İslam’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, İSTEM, 2003, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sy. II, s. 132.

⁵¹⁷ Avcı, Casim, “Kufe”, s. 340.

⁵¹⁸ Ahmed Emin, s. 213.

⁵¹⁹ Ahmed Emin, s. 213.

3.4.1.1. Basra

İran ve Hindistan'dan gelebilecek deniz akınlarına karşı emniyeti sağlamak için⁵²⁰ Bağdat'ın güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güneybatısında Hz. Ömer döneminde kurulan bir şehirdir.⁵²¹ Basra; Keldânîler zamanında *Teredon*, Sâsânîler devrinde *Vehiştabâd Erdeşir* diye bilinen şehrin Arapların *Huraybe* dediği harabeleri üzerinde⁵²² Utbe b. Gazvan tarafından kurulmuştur.⁵²³ Bu bölge o zamanlar siyah çakıl ve kayalarla dolu bir bölge olduğundan Basra diye adlandırılmıştır.⁵²⁴ Basralılar şehirlerinin Kûfe'den daha önce kurulduğunu söylerken Kûfeliler Basra'nın Sa'd b. Ebû Vakkas'ın yardımcılarının biri tarafından daha sonraki tarihlerde kurulduğunu iddia ederler.⁵²⁵

Şehir, Utbe b. Gazvan'ın Hz. Ömer'e Basra civarındaki fetih hareketlerini daha kolay gerçekleştirebilmek için bu bölgede ikamet edecekleri bir yere ihtiyaç olduğunu bir mektupla bildirmesi üzerine kurulmuştur. Hz. Ömer; "... *Sen arkadaşlarını bir yerde topla; bu yer suya ve otlak yerlere yakın olsun*" diyerek Basra'nın kurulmasını emretmiş, bunun üzerine Utbe b. Gazvan halkı bu bölgeye yerleştirmiş, kamıştan bir camii ve evler yapılmıştır.⁵²⁶ Bölgenin ilk camiisi olan Basra Ulu Camiini de Utbe b. Gazvan'nın emriyle Mihcen b. El-Edra'a tasarlamış ve inşâ etmiştir.⁵²⁷ Bu bölge fethedilince Nâfi b. Hâris b. Kelede'nin Hz. Ömer'e; "... *Ey müminlerin emîri! Basra'da bir arazi edinip ticaret yapmıştım. Utbe b. Gazvan'a bana bu konuda güzel muamele etmesini yaz*" demesi üzerine Utbe, Basra'da onun için bir yer belirlemiş ve buraya yerleşen ilk kişi o olmuştur.⁵²⁸

3.4.1.2. Kûfe

Güney Irak'ta Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebû Vakkās tarafından⁵²⁹ kurulan bir şehirdir.⁵³⁰ Medain fethedildiği zaman Sâd b. Ebû Vakkas'ın Medâin'in ikliminin Arapların mizacına uygun olmadığını söylemesi üzerine Hz. Ömer, Medine ile arasında

⁵²⁰ Mevlâna Şibli, c. II, s. 125.

⁵²¹ Bakır, Abdulhalık, "*Basra*", DİA, İstanbul, 1992, c. V, s. 108.

⁵²² Barış, Mustafa Necati, "*Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*" s. 39.

⁵²³ Belazuri, s. 483.

⁵²⁴ Dineverî, s. 117.

⁵²⁵ Bakır, Abdulhalık, "*Basra*", s. 109.

⁵²⁶ Belâzuri, s. 483.

⁵²⁷ Zehebî, c. III, s. 129.

⁵²⁸ Dineverî, s. 117.

⁵²⁹ Ebu'l- Ferec, c. I, s. 176.

⁵³⁰ Avcı, Casim, "*Kûfe*", DİA, İstanbul, 2002, c. XXVI, s. 339.

deniz olmayan ve Arap mizacına uygun bir yere şehir kurulmasını emretmiştir.⁵³¹ Sâ'd öncelikli olarak Enbar'a gitmiş fakat çok sinek bulunduğu için oradan vazgeçmiştir.⁵³² Bunun üzerine en uygun yer olarak Kûfe mevkîsi seçilerek şehir buraya kurulmuş ve camisi inşa edilmiştir. Cami aynı anda içinde kırk bin kişinin namaz kılacağı büyüklükte yapılmıştır.⁵³³

Arap kabilelerine ayrı ayrı mahalleler tahsis edilerek, ana caddeler kırk, ikinci caddeler otuz, üçüncü caddeler yirmi, tali yollarda yedi kol boyu eninde yapılmıştır.⁵³⁴ Kûfe'nin kuruluşu sırasında aileler kendilerine ayrılan alana çadır kurmuş veya kamıştan evler yapmışlardır. Bir süre sonra yangın gibi sebeplerden dolayı bu evlerin yerine kerpiçten ve tuğladan evler inşa edilmiştir.⁵³⁵

3.4.1.3. *Fustât*

Hız. Ömer zamanında Mısır'ı fetheden Amr b. el- Âs tarafından eski Babilon civarında kurulmuş olan, bölgedeki ilk İslam şehridir.⁵³⁶ Şehrin sınırları doğuda Mukattam dağı, batıda ise Nil nehridir.⁵³⁷ Eski ismi Elyûne olan şehre⁵³⁸ Fustât denilmesinin sebebi, Amr b. As'ın çadırını bu bölgeye kurmuş olmasından ve insanların o çadırın çevresinde binalar kurmasından dolayıdır. Çünkü çadır kelimesinin Arapça karşılığı Fustât'tır.⁵³⁹ Şehir, Mısır'ın merkezinde yer alması nedeniyle hem düşman saldırılarından korunmak, hem de ülkenin diğer şehirlerine asker sevk edebilmek için kurulmuştur.⁵⁴⁰

Bu şehir de Kûfe ve Basra gibi belirli bir plana göre kurulmamış fakat zamanla sürekli bir yerleşim merkezine dönüşmüştür.⁵⁴¹ Şehir yirmi mahalleye ayrılmıştı. Mahallelere hıtat adı verilmişti.⁵⁴² Şehirde Amr b. el-Âs Camii ve idare binası ile askerler için kabilelerine göre ayrılmış semtler bulunuyordu.⁵⁴³

⁵³¹ Belâzuri, s.387.

⁵³² Dineverî, s. 124.

⁵³³ Mevlana Şibli, c. II, s. 128.

⁵³⁴ Mevlana Şibli, c. II, s. 128.

⁵³⁵ Avcı, Casim, "Kufe", s. 340.

⁵³⁶ Eymen Fuâd es-Seyyid, "Kâhire", DİA, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 173.

⁵³⁷ Apak, Adem, "İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs", Ankara, 2001, s. 275.

⁵³⁸ Belâzuri, s. 298.

⁵³⁹ İbn Kesîr, c. X, s. 96.

⁵⁴⁰ Apak, Adem, "İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs", s. 275.

⁵⁴¹ Can, Yılmaz, "İslam Şehirlerinin H. I-III. Yy. Fiziki Yapısı", Ankara, 1991, Basılmamış Doktora Tezi, s. 42.

⁵⁴² Zeydan, Corci, c. I, s. 544.

⁵⁴³ Eymen Fuâd es-Seyyid, "Kâhire", s. 173.

Müslümanların Mısır'daki güçleri arttıkça Fustat'ın imar ve bayındırlığı da artmıştır. Çok abartılı olmakla birlikte bazı tarihçilerin bu şehrin Râşid Halifeler'den sonraki dönemlerdeki gelişmişliğini göstermek amacıyla içinde 26 bin mescid, 8 bin cadde ve sokak, 1170 hamam bulunduğunu söylemeleri bile şehrin oldukça gelişmiş olduğu hakkında ipuçları vermektedir.⁵⁴⁴

3.4.2.İlmî Faaliyetler

Hız. Peygamberin sünneti olan ilmi faaliyetler Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinde de büyük bir titizlikle devam ettirilmiştir. Hız. Peygamber hayattayken Arap yarımadasındaki bazı bölgelere ve fetihlerden sonra Mekke'ye dini tebliğ etmek amaçlı bazı sahabeler göndermişti. Onun bu uygulaması Râşid Halifeler zamanında da devam ettirilmiştir.⁵⁴⁵

Hız. Peygamber'in vefatından sonra, Hız. Ebûbekir'le başlayan bu dönemde de diğer birçok alanda olduğu gibi eğitim uygulaması da aynen devam etmiştir. Başta, Hız. Peygamber'in Medîne'deki mescidi olmak üzere, kurulan bütün mescid ve câmilere eğitim ve öğretimle ilgili rollerini canlı bir şekilde devam ettirmişlerdir.⁵⁴⁶

İslâm'ın, yeni fethedilen ülkelerin halkına öğretilmesi için Hız. Ebu Bekir döneminde buralara muallimler gönderilmiş ve Medine'ye de öğrenciler kabul edilmiştir. Kuran-ı Kerim ve sünnetin ön planda tutulduğu Hız. Peygamberin bıraktığı sistem Hız. Ebû Bekir tarafından muhafaza edilmiş ve uygulanmıştır.⁵⁴⁷ Özellikle fetihlerin ardından merkezî şehirlere yerleşen Müslümanların sayısının artmasıyla mescidlerin sayısı da artmıştır. Hız. Ömer zamanından itibaren önemli merkezler başta olmak üzere, bütün yerleşim birimlerinde mescidler inşa edilmiştir.⁵⁴⁸ Müslümanlar yeni bir yerleşim yeri kurduklarında ilk yaptıkları iş oraya bir mescid inşa etmek olmuştur.⁵⁴⁹ Kimi zaman yeni mescidler inşa edilirken kimi zaman da fethedilen bölgelerdeki kiliseler mescide çevrilmiştir.⁵⁵⁰ Bunun

⁵⁴⁴ Zeydan, Corci, s. 544.

⁵⁴⁵ Ahmed Emin, s. 182.

⁵⁴⁶ Varol, M. Bahauddin, “Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim Ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış II (Eğitim-Öğretim Kurumları Ve Metodları)”, 2001, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 163.

⁵⁴⁷ Akça, Fatih, “ Hilafet Kurumu- İlk Dört Halife Döneminde Kültür ve Medeniyet”, Tokat, 2012, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, s. 99.

⁵⁴⁸ Akbaş, Mehmet, “ Fetihlerden Sonra Suriye Bölgesine Yerleşen Sahâbîlerin Mescidlerdeki İlmî Faaliyetleri”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, Diyarbakır, c. X, sy. I, s. 178.

⁵⁴⁹ Can, Yılmaz, “İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı”, Ankara, 1995, TDV Yay, s. 103.

⁵⁵⁰ İbn Kesîr, c. IX, s. 584.

yanı sıra Hz. Ömer fethedilen bölgelerde Cuma namazının kılınabilmesi için ortak bir mescid ve her mahallede değişik kabilelere ait mescidler inşa edilmesini emretmiştir.⁵⁵¹

İlk İslâmî fetihlerin ardından çok sayıda sahâbe İslâm'ı tebliğ etmek için Medine'den ayrılarak değişik şehirlere yerleşmişler ve inşa edilen bu mescitlerde ilmi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu sahabelerin sayısı çok olmakla birlikte Ebû Mûsa⁵⁵², Ebu'd Derdâ⁵⁵³, Abdullah b. Mes'ûd⁵⁵⁴, Muâz b. Cebel⁵⁵⁵, Ubâde b. Sâmit⁵⁵⁶ gibi sahabeler bu konuda öne çıkmışlardır. Bu sahabelerden Ubâde Hums'da, Ebu'd Derdâ Şam'da, Muâz b. Cebel Filistin'de⁵⁵⁷, Abdullah b. Mes'ud Kûfe'de⁵⁵⁸, Ebû Mûsa ise Irak'ta⁵⁵⁹, Abdullah b. Amr b. El- As Mısır'da⁵⁶⁰ tebliğ faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Hz. Ömer Kûfe'ye Abdullah b. Mes'ûd'u gönderirken; *“Ben onu size öğretmen ve vezir olarak gönderiyorum, onun hakkında sizi kendime tercih ettim, ondan ilim öğreniniz”* demiştir.⁵⁶¹ Abdullah b. Mes'ûd'un Kûfe'deki çalışmaları ile daha sonraki dönemde meydana gelecek Kûfe'deki tefsir, hadis, fıkıh, gramer ve kıraat ekollerinin temelini oluşturmuştur.⁵⁶² Yine Yezid b. Ebû Sufyân Hz. Ömer'e; *“Şam halkı kendilerine Kur'an ve din öğretecek bilginlere muhtaçtırlar”* deyince Hz. Ömer onlara Muâz bin Cebel ile Ebu'd Derda'yı göndermiştir.⁵⁶³

Özellikle Hz. Ömer döneminde fethedilen her yere mescid yapılmasıyla birlikte ilmi faaliyetler ve bilhassa Kur'an öğretimi oldukça önemli hale gelmiştir. Hz. Ömer Müslümanlara; *“Kur'an'la meşgul olun. Çünkü Kur'an Allah kelamıdır”* derdi. Onun Ebu Musa'yı Irak'a gönderirken; *“Sen öyle bir milletin yanına gidiyorsun ki, onların mescitlerinde arı vızıltısı gibi Kur'an okuma sesleri duyulur. Onları kendi hallerine bırak. Kur'an okusunlar, onları hadislerle meşgul etme. Bu hususta ben de sana yardımcı olurum”*⁵⁶⁴ dediği de rivayet edilir. Ayrıca Hz. Ömer Kur'an öğrenimini artırmak için

⁵⁵¹ Kazıcı, Ziya, *İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1983, Bir Yay, s. 26.

⁵⁵² İbn Kesîr, c. XI, s. 372.

⁵⁵³ Mevlâna Şibli, c. II, s. 182.

⁵⁵⁴ Ahmed Cevdet Paşa, c. I, s. 323; İbn Kesîr, c. X, s. 252.

⁵⁵⁵ Ahmed Cevdet Paşa, c. I, s. 212; Mevlana Şibli, c. II, s. 181.

⁵⁵⁶ Mevlâna Şibli, c. II, s. 181.

⁵⁵⁷ Mevlâna Şibli, c. II, s. 181.

⁵⁵⁸ Ahmed Cevdet Paşa, c. I, s. 323.

⁵⁵⁹ İbn Kesîr, c. XI, s. 372.

⁵⁶⁰ Ahmed Emin, s. 221.

⁵⁶¹ Ahmed Emin, s. 183.

⁵⁶² Avcı, Casim, “Kûfe”, DİA, İstanbul, 2002, c. XXVI, s.340.

⁵⁶³ Ahmed Emin, s. 221

⁵⁶⁴ İbn Kesîr, c. XI, s. 372.

Kur'an öğrenen çocuklara hür veya köle ayrımı yapmadan beytûlmalden ücret tahsis etmiştir.⁵⁶⁵

Fakat bu dönemde sahâbelerin ilmî faaliyetleri sadece Kur'ân öğretimiyle sınırlı değildi. Kur'ân'ın yanı sıra hadis ve fıkıh gibi temel İslâmî ilimlerde de önemli ilerlemeler kaydedildi. Hadis ilmiyle alakalı olarak bu konuda bütün halîfeler büyük bir titizlik göstermekle birlikte Hz. Ömer işi daha da sıkı tutarak ashaptan iyi bilenler hariç hadis rivayetini yasakladı. Hadis çalışmalarıyla alakalı olarak Abdullah b. Mes'ûd'u Kûfe'ye, Ma'kal b. Yesar, Abdullah b. Mağfel ve İmran b. Husayn'ı Basra'ya, Ubâde b. Sâmit ve Ebu'd Derda'yı Suriye'ye gönderdi.⁵⁶⁶ Abdullah b. Amr b. Âs'da bu amaçla Mısır'a gönderilmiş sahabelerdendir. O, Hz. Peygamber'den en çok hadis rivayet edenlerden biri olup, duyduğu hadisleri yazıyla da kaydetmiştir.⁵⁶⁷

Yine fıkıh alanında sahabeler çeşitli fikhî konularda tartışırken Muâz b. Cebel de fıkıh bilgisiyle insanları aydınlatmıştır.⁵⁶⁸ Muaz b. Cebel, sahabeler arasında helal ve haramı en iyi bilen kimseydi. Rasûlullah (s.a.v.), onu Yemen'e gönderdiğinde ona, “ *Orada ne ile hükmedeceksin* ” diye sormuş, o da “ *Allah'ın kitabıyla*” cevabını vermişti.⁵⁶⁹ Yine Hz. Ömer'in Câbiye'de verdiği nutuk da birçok fikhî konunun açıklığa kavuşturulması açısından önem teşkil etmiştir.⁵⁷⁰

Hız. Ali de diğer halifeler gibi eğitim ve öğretim faaliyetlerine fazlaca önem vermiştir. O, bu amaçla hem kendisi ders vermiş hem de birçok muallim tayin ederek tebliğ faaliyetlerine katkıda bulunmuştur. Örneğin Hz. Ali'nin başkentte açmış olduğu okula muallim olarak görevlendirdiği Ebu'l Esved Duellî, Arapça grameri, Abdurrahman Sülemi ise Kur'an dersleri vermişlerdir. Kendiside halka Kur'an, hadis ve fıkıh dersleri vermiştir.⁵⁷¹

Bu dönemde sahabelerin üstün gayretiyle özellikle Mekke, Medine, Basra, Kûfe, Dimeşk ve Fustât önemli ilim merkezleri haline gelmişlerdir.⁵⁷² Özellikle Basra ve Kûfe'de nahiv, fıkıh, dini mezhepler ve kelâm ilmi alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir.⁵⁷³

⁵⁶⁵ Özdemir, Hikmet, “ *Hız. Ömer'in 100 Veciz Sözü*”, İstanbul, 2009, s. 32.

⁵⁶⁶ Mevlana Şibli, c. II, s. 184.

⁵⁶⁷ Ahmed Emin, s. 221

⁵⁶⁸ Akbaş, Mehmet, “ *Fetihlerden Sonra Suriye Bölgesine Yerleşen Sahâbîlerin Mescidlerdeki İlmî Faaliyetleri*”, c. X, sy. I, s. 189.

⁵⁶⁹ İbn Kesîr, c. X, s. 81.

⁵⁷⁰ Şibli Nûmânî, c. II, s. 185.

⁵⁷¹ Adil, Akkoyunlu, “ *Hız. Ali*”, İstanbul, 2007, Çıra Yay. s. 72.

⁵⁷² Ahmed Emin, s. 202.

3.4.3.Sanat ve Mimari

Daha önce de belirttiğimiz gibi bu dönemde pek çok yeni şehir kurulmuştur. Özellikle ilk etapta askerî amaçla kurulan bu şehirler zamanla birer ilim ve kültür merkezi haline gelmişler, sanat ve mimari açısandan önem teşkil etmişlerdir.

Müslümanlar fethettiklere bir bölgeye ya da yeni kurdukları şehirlere öncelikli olarak mescid inşa etmeye özellikle özen göstermişlerdir. Basra'da kurulan ilk mescid olan Basra camii Utbe b. Gazvan şehri kurduktan sonra h. 14/ m. 636 yılında Dehnâ denilen yere inşa edilmiş, daha sonra ise bu camiin yanına hapisane, vali konağı ve divan yaptırılmıştır.⁵⁷⁴

İlk etapta sade bir şekilde inşa edilen bu mescid h. 17/ m. 638 yılında Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin Basra valisi olmasıyla daha sağlam ve geniş olarak yeniden inşa edilmiştir.⁵⁷⁵

Kûfe mescidi ise bu şehrin kurulmasının hemen ardından inşa edilmiştir. Sâd b. Ebî Vakkas bu şehri kurunca şehrin camiini yüksek bir yere kurulmasını istemiş, kabileler için ok çektirmiş ve oku önce çıkan kabileyi daha iyi olan sol tarafa diğerini ise sağ tarafa yerleştirmiştir. Bu cami daha sonraki dönemlerde el-Muğire b. Şu'be tarafından genişletilmiştir.⁵⁷⁶ Amr b. As'ın emriyle h. 21/ m. 642 yılında Fustât'da kurulan Amr b. Âs camii ise⁵⁷⁷ toplam 6 kapısı bulunduğu halde⁵⁷⁸ yaklaşık 30 metre genişliğinde ve 50 metre uzunluğunda inşa edilmiştir.⁵⁷⁹

Hülefâ-i Râşidîn döneminde kurulan ilk şehirlere bakıldığında mescidlerin hemen yanına kurulan Dârü'l-imâre'ler de büyük önem teşkil eder. Hükümet konağı demek olan Dârü'l-imâre⁵⁸⁰ kavramının Hz. Ömer zamanında kullanılmaya başladığını görüyoruz.⁵⁸¹ Kûfe'de Sâd b. Ebî Vakkâs tarafından kurulan hükümet konağı⁵⁸² Basra şehrinde ilk olarak Utbe b. Gazvan tarafından kurulmuş ve daha sonra Ebû Mûsa el-Eş'arî tarafından kerpiç ve çamur malzemesiyle yeniden inşa edilmiştir.⁵⁸³

Bu dönemde hamam kültürü de büyük oranda gelişmiştir. Müslümanlar fetihlerle beraber su ve hamam kültürüyle karşılaşmışlar ve İslam'ın temizlik anlayışının da etkisiyle

⁵⁷³ Ahmed Emin, s. 213.

⁵⁷⁴ Belâzûrî, s. 484.

⁵⁷⁵ Bakır, Abdulhalık, “Basra”, s. 109.

⁵⁷⁶ Belâzûrî, s. 388- 389.

⁵⁷⁷ Eyice, Semavi, “Amr b. Âs Camii”, DİA, İstanbul, 1991, c. III, s. 81.

⁵⁷⁸ Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Sanatı*, İstanbul, 1948, s. 39.

⁵⁷⁹ Mevlana Şibli, c. II, s. 132.

⁵⁸⁰ Can, Yılmaz, “İlk İslâm Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Dârü'l-İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Samsun, 1996, sy. VIII, s. 124.

⁵⁸¹ Hamidullah, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş*, çev; İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, 1981, s. 81.

⁵⁸² Belazurî, s. 388.

⁵⁸³ Belazurî, s. 483.

hamam, müslümanların yaşadıkları şehirlerin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur.⁵⁸⁴ Abdullah b. Osman b. Ebi'l-Âs es-Sakaffî'nin hamamı ve Müslim b. Ebi Bekre'nin hamamı Basra'da inşa edilen ilk hamamlardır.⁵⁸⁵ Yine Hammâm-ı A'yen ve Hammâm-ı Ömer⁵⁸⁶ Kûfe'de inşa edilen hamamlardan bazılarıdır.

İçme suyu temin etmek ve sulama faaliyetleri için kazılan kanalları da mimari değişimler içinde değerlendirebiliriz. Bu anlamda daha önce de bahsettiğimiz gibi pek çok kanal açılmıştır. Bu dönemde Basra'ya su getirmek amacıyla açılan Ebû Mûsâ ve Ma'kıl kanalları ile Kûfe'ye su getirmek için Sa'd b. Ömer tarafından açılma çalışmaları başlatılan Sa'd Kanalı ve Medine'ye yiyecek-içecek ulaştırmayı mümkün kılan ve Amr b. Âs'ın girişimleriyle tekrar açılan Halîcû emîri'l-mü'minîn kanalından bahsedilebilir.⁵⁸⁷ Yine Sâd Kanalı⁵⁸⁸ ve Emîr'ül- Mü'minîn Kanalı da⁵⁸⁹ Hülefâ-i Râşidîn döneminde açılan kanallar arasında zikredilebilir.

Müslümanlar Hz. Ömer'den sonra Medine'nin dış dünya ile ilişkilerinin daha sıklaşması nedeniyle mimarî yapıda da komşu ülkelerden etkilenmişlerdir. “...*Fethedilen Bizans ve İran topraklarında karşılaşılan seviyesi yüksek mimari karşısında hissedilen duygular onları mimaride atılım yapmaya, Bizans ve İran mimarisıyla yarışa sevk etmiştir*”.⁵⁹⁰

İsrafin İslam dini tarafından hoş karşılanmaması özellikle Hz. Ömer dönemindeki mimaride etkili olmuş ve lüks yapılar yapılmasına halife tarafından karşı çıkılmıştır. Fakat ekonomik ve toplumsal yapıdaki değişmeye paralel olarak özellikle Hz. Osman ve ondan sonraki dönemlerde saraylar ve büyük malikâneler inşa edilmeye başlanmıştır.⁵⁹¹ “...*Müslümanların bilgileri, becerileri ve ekonomik durumlarının gelişmesine paralel olarak evlerin mimarî yapılarında da değişmeler olmuş, özellikle Hz. Ömer'in ölümünden sonra yüksek binalar yapılmaya başlanmıştır*”. Ayrıca cahiliye döneminden Hz. Ömer dönemi sonuna kadar ev mimarisinde kapı yerine geçen örtüler bu dönemden sonra yerini kapı koyma geleneğine bırakmıştır.⁵⁹²

⁵⁸⁴ Öztürk, Mustafa, “ *Dört Halife Döneminde Bilâd-ı Şam'da İslamlaşma ve Kültürel Değişim*”, Sakarya, 2007, Sakarya Üniversitesi Yay, s. 415.

⁵⁸⁵ Belâzûrî, s. 493.

⁵⁸⁶ Belâzûrî, s. 395-396.

⁵⁸⁷ Fayda, Mustafa, “*Hülefâ-i Râşidîn*”, DİA, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 334.

⁵⁸⁸ Belazurî, s. 383.

⁵⁸⁹ Belazurî, s. 505.

⁵⁹⁰ Can, Yılmaz, “*Erken Dönem İslam Toplumunda Mevcut Sosyo-Kültürel Ve Dini Bazı Duyarlılıkların Sanata Yansımaları*”, s. 118.

⁵⁹¹ Ahmed Emin, s. 174.

⁵⁹² Çelikkol, Yaşar, “ *VII. Yüzyılda Medine'de Sosyal ve Dini Yapılar*”, Elazığ, 2003, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sy. II, c. XIII, s. 416.

Bu dönemde mimaride kullanılan yapı malzemeleri de değişikliğe uğramıştır. Eski yapı malzemelerinin yerini kiremit, çeşitli taş ve ağaçlar almış, binalarda alçı malzemesi kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁹³ Örneğin Hz. Osman mescidi genişletme çalışmalarında boya malzemesi olarak kireç kullanmıştır. “*Hz. Osman, mescidi nakışlı taşlarla ördürdü. Sütunlarını taştan, tavanını da ağaçtan yaptırdı. Uzunluğu yüz altmış zira (takriben 96m) eni de yüz elli zira'ya (90 m) çıkarıldı.*”⁵⁹⁴Yine dönemin ilerleyen yıllarında iktisâdi gelişmeye paralel olarak evlerin duvarlarını renkli kumaşlarla kaplamak kadınlar arasında revaç bulmuştur.⁵⁹⁵

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Müslümanlar kültürel ve iktisâdi açıdan güçlenmelerinin bir sonucu olarak mimarî yapılarını hem kendi kültürlerinden hem de başka kültürlerin mimarlık anlayışlarından etkilenecek değiştirmişlerdir.⁵⁹⁶

⁵⁹³ Ahmed Emin, s. 174.

⁵⁹⁴ Zehebî, c. III, 315.

⁵⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, “*el- Musannef*”, VIII, s. 363'den aktaran; Feyza Betül, Köse, “*Medine'de Sosyal Hayat*”, s. 105.

⁵⁹⁶ Çelikkol, Yaşar, “*VII. Yüzyılda Medine'de Sosyal ve Dini Yapılar*”, s. 397.

SONUÇ

Hız. Peygamber ile temelleri atılan İslam devleti idari, iktisâdi, içtimâi ve daha birçok alanda ancak Râşid Halîfeler döneminde tam anlamıyla teşekkül edebilmiştir. Yaklaşık otuz yıl kadar süren kısa bir dönemde yaşanan maddi değişim, dönemin ekonomik hayatını etkilediği kadar sosyal, siyâsal ve kültürel hayatını da büyük oranda etkisi altına almıştır. İnsanların oturduğu evden, giydiği kıyafetine; yediği yemekten, eğlence hayatına kadar pek çok şeyini etkileyen bu değişim, söz konusu dönemdeki bireylerin siyâsi ve fikrî yapısına da büyük oranda etki etmiştir.

Daha çok Hız. Peygamber'in hicretiyle başlayan devletin kurumsallaşma süreci, Hız. Ebubekir'in fetih hareketleriyle devam etmiş ve özellikle Hız. Ömer döneminde zirveye ulaşmıştır. Hulefâ-i Râşidîn dönemi boyunca süren fetih hareketleri İslam coğrafyasında ekonomik, fizikî, etnik, dînî, sosyal ve kültürel birçok değişikliğe yol açmıştır. Sadece askeri bir harekât gibi görülmemesi gereken bu fetihler, sonuçları itibariyle pek çok alana etki etmiştir. Özellikle Hız. Ömer döneminde fetihler artarak devam etmiş, çeşitli din, dil ve ırka mensup topluluklar islam toplumu içerisine dâhil olmuştur. Nüfusun ve gelirlerin çoğalması eskiden mevcut olan bazı kurumların geliştirilmesi yanında yeni bazı kurumların varlığını da gerektirmiştir.

Devam eden fetih hareketleri sayesinde bu dönemde İslam toplumu ve Müslümanlar ekonomik anlamda oldukça güçlenmişlerdir. Bu ekonomik güçlenmenin; ülkenin kalkınması, imar ve iskânı, devletin bir takım temel hizmetleri yerine getirebilmesi, ilim ve kültür alanındaki gelişmeler ile insanların refah içinde yaşaması gibi olumlu etkileri yanında bir takım olumsuz etkileri de olmuştur. Fetihler sayesinde Müslümanların dışı doğru açılımı, onların çeşitli dil, din ve kültürler ile tanışmalarına ve zamanla bu milletler ile önemli bir etkileşim içine girmelerine neden olmuştur. Bu etkileşime paralel olarak Hız. Peygamber dönemindeki insan profili değişmiş ve bu değişim siyâsi, sosyal, itikâdi bir takım problemlere neden olmuştur. Bu olumsuzluklar ilk iki halife döneminde etkisini

fazla hissettirmemekle birlikte özellikle Hz. Osman döneminin sonlarında ve Hz. Ali döneminin tümünde etkisini fazlaca hissettirmiştir.

Hz. Osman dönemi sosyal değişimin en üst seviyede olduğu, müslümanların çeşitli kültür ve medeniyetlerden fazlasıyla etkilendiği ve zenginleşmenin zirveye ulaştığı bir dönem olarak karşımıza çıkmıştır. Hz. Ömer ile başlayan iktisâdi ve sosyal değişim bu dönemde müslümanları mimari, kültürel, ahlaki ve daha pek çok yönden etkisi altına almıştır. Bu zenginleşmeyle birlikte o günkü islam toplumu içinde ister istemez bir fakir-zengin ayrımı gündeme gelmiş, neticede doğru kullanıldığı zaman insan için gerekli ve faydalı olan zenginlik, o günkü islam toplumunda bir takım fitne ve bölünmelerin temel nedeni olmuştur. Hz. Osman'ın icraatlarını ve görevlendirdiği valileri eleştirme şeklinde başlayan hareket giderek ciddi anlamda bir fitne hareketine dönüşmüştür. Öyle ki iç ve dış etkiler sonucu meydana gelen isyan hareketi halifenin şehit edilmesine kadar varmıştır. Her ne kadar Hz. Osman'ı şehit edenler birçok neden ileri sürerek bu fitne hareketine Hz. Osman'ın sebep olduğunu savunsalar da, bize göre bu olay Hz. Osman'ın devraldığı o günkü toplumun ekonomik ve sosyal değişiminin neden olduğu bir fitne hareketiydi. Yani kısacası Hz. Osman, dönemin sosyal şartlarının kurbanı olmuştur diyebiliriz.

Hz. Peygamber döneminde homojen bir yapıda diyebileceğimiz İslam toplumu bu dönemde daha heterojen bir yapıya dönüşmüştür. Nüfusun bu yapıya dönüşmesinin temel sebebi elbette ki dönemin fetih hareketleridir. Bu fetih hareketleriyle birlikte adına daha sonra “*mevali*” denilen unsurların da İslam toplumu içine dahil olmasıyla birlikte günlük ve askeri alanda birçok fayda sağlanmasının yanı sıra dönemin fitne hareketlerinde de gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak etkileri olmuştur. Yine fetihlerin etkisiyle Arap olmayanların Araplarla evlenmeleri sosyal değişimin temeli olan ailede, dolayısıyla da mevcut toplumda önemli derecede değişim ve dönüşümlere neden olmuştur. Kültürel etkileşim sonucu olarak kişilerde dini ve ahlaki yönden bir gevşeme yaşanmıştır.

Hz. Ali dönemi ise yaşanan bir takım hadiseler nedeniyle siyasi olayların ön planda olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı Hz. Ali döneminde yaşanan siyasi olaylara İslam tarihi eserlerinde fazlasıyla rastlamak mümkünken, bu dönemde sosyal hayatla, ekonomiyle, idareyle ve daha pek çok alanla ilgili yapılan güzel çalışmaların bilgilerine ancak satır aralarında rastlanabilmektedir. Ne yazık ki, çok buhranlı bir dönemde iş başına gelen Hz. Ali dönemindeki olaylar onun yaptığı bütün icraatlarını gölgede bırakmıştır. Bu dönemde birbirlerine İslam bağıyla bağlı müslümanlar Hz.

Osman'ın kanını talep meselesiyle ilk kez birbirleriyle mücadeleye girişmişler ve neticede Hz. Peygamber 'in üstün gayretleri sonucu birlik olan müslümanlar, etkisi günümüze kadar süren bir bölünme içine girmişlerdir.

Râşid Halîfeler döneminde meydana gelen bu ekonomik güçlenmenin İslam devletinin güç kazanması, yayılması, kurumsallaşması, Müslüman halkın yaşam standartlarının yükselmesi, ülkenin îmar ve iskân faaliyetlerinin artması ve daha birçok alanda katkıları olduğu şüphesizdir. Fakat ne yazık ki o günkü İslam toplumu bu ani sosyal değişim sınavını çok başarılı bir şekilde geçememiş ve etkileri günümüze kadar süren bir bölünme içine girmiştir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Abdülaziz el- Bekrî**, *Cahiliye Arapları* (çev; Levent Öztürk), İstanbul, 1998
- Abdûlbâki**, Muhammed Fuâd, *El- Lü'lü ve'l- Mercân* (trc; İsmail Kaya, İsmail Hakkı Uca), Konya, 1984, c. II.
- Ahmed Cevdet Paşa**, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi* (sad; Metin Muhsin Bozkurt), İstanbul, c. I-II..
- Ahmed Emin b. İbrahim et-Tabbah**, *Fecru'l İslâm*, Kahire, 2011, Nşr; Kelimât Arabiyye.
- Akkoyunlu**, Adil, *Hz. Ali*, İstanbul, 2007.
- Algül**, Hüseyin, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Eskişehir, 2010.
- Arnold**, Thomas Walker, *İntişar-ı İslam Tarihi* (çev; Hasan Gündüzler), Ankara, 1982.
- Barthold**, Wilhelm, *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuad Köprülü), İstanbul, 2014.
- Belâzürî**, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Futuhu'l- Büldân* (thk; Dr. Abdullah Enis, Dr. Ömer Enis), Beyrut, 1987.
-, Ensabu'l Eşraf, nşr; S.D.F Goitein, c. V, Jerusalem, 1936.
- Bakır**, Abdülhalik, *Ali b. Ebî Tâlib*, Elazığ, 1998.
- Bebel**, August, *Hz. Muhammed ve Arap İslam Kültürü* (trc; Sıddık Çekik, Hasan Erdem), İstanbul, 2011.
- Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslam*, editör; Vecdi Akyüz, c. II, İstanbul, 2007.
- Çağatay**, Neşet, *Başlangıçtan Abbasiler Kadar Dini- İçtimai- Siyasi Açından İslam*, 1993.
- Doğrul**, Ömer Rıza, *Büyük İslam Tarihi* (çev; Osman Zeki Mollaoğlu) , 1978, c.IV.
- Draz**, Muhammed Abdullah, *Kur'an'a Giriş* (çev; Salih Akdemir), Ankara, 2000.
- Durant**, Will, *İslam Medeniyeti* (çev; Orhan Bahaeddin), Ankara.
- Dûrî**, Abdülaziz, *İslam İktisat Tarihine Giriş* (çev; Sabri Orman), İstanbul, 1991.
-, *İlk Dönem İslam Tarihi-Bir Önsöz*, (çev: Hayrettin Yücesoy), İstanbul, 1991.
- Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed- Dineverî** (282/895) *Kitabu'l- Ahbar et'Tıval*, (thk; Abdulmun'im Âmir- Cemalüddin es-Seyyal), Kahire, 1960.

- Ebû Ubeyd**, el-Kâsım b. Sellâm (224/839), *Kitâbü'l- Emvâl* (thk; Dr. Muhammed Imara), Kahire, 1989.
- Ebû Yûsuf**, Yakûb b.İbrâhim (182/798), *Kitâbü'l- Harac*, Lübnan-Beyrut, 1979.
- Fayda**, Mustafa, *Hulefâ-i Râşidîn Devri*, İstanbul, 2014.
- Filibeli Ahmet Hilmi**, *İslam Tarihi* (sad; Cem Zorlu), c. I-II, İstanbul, 2009.
- Gölpınarlı**, Abdülbâki, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ali*, İstanbul, 1990.
- Gregory**, Ebû'l- Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi* (Trc; Ömer Rıza Doğrul), c. I, Ankara, 1999.
- Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî** (240/854-55), *et-Târîh*, (thk; Dr. Ekrem Ziya el- Ömer), Medine İslam Üniversitesi, Riyad, 1985.
- Hamidullah**, Muhammed, *İslam'da Devlet İdaresi* (çev; Kemal Kuşçu), Ankara, 1979.
-, *İslam Peygamberi* (çev; Salih Tuğ), c. II, Ankara, 2003.
-, *el- Vesâiku's- Siyâsiyye* (çev; Vecdi Akyüz), İstanbul.
-, *İslam Müesseselerine Giriş*, (çev; İhsan Süreyya Sırma), İstanbul, 1998.
- Hitti**, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev; Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989.
- Hourani**, Albert, *Arap Halkları Tarihi* (çev; Yavuz Alogan), 1991.
- Hizmetli**, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara, 1991.
- İbn Ebi'l Hadîd**, Abdülhamid Hibetullah b. Muhammed (655/1257), Şerhu Nehci'l- Beleş, thk; Muhammed Halil ez-Zeyn- Nuruddin Şerafuddin, Beyrut, 1954.
- İbn Hazm el-Endelûsî** (456/1064) *Halîfeler ve Fetihler* (çev; Şaban Öz), Ankara, 2004.
- İbn Hişâm**, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm (213/828), Hz. Muhammed'in Hayatı (*Sîretün Nebeviyye*), (çev; İzzet Hasan- Neşet Çağatay), Ankara, 1971.
- İbn İshâk**, Muhammed (151/768), *Siyer* (çev; Sezai Özel), İstanbul, 1988.
- İbn Kesîr**, Ebu'l- Fidâ İsmail (774/1372-1373), *el -Bidaye ve 'n Nihaye*, (thk; Dr. Abdullah bin Abdulmuhsin et- Türkî), 1998, c.X.
- İbn Sâd**, Muhammed (230/845), *et-Tabâkâtü'l- Kübrâ*, (thk; Dr. Ali Muhammed Ömer), c. III, 2001.
- İbnü'l-Esîr**, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1232), *el- Kamil Fi't Tarih*, (çev; M. Beşir Eryarsoy), c. II, İstanbul, 1985.
- Kallek**, Cengiz, *İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul, 2015.
- Karadavî**, Yusuf, *Müslümanlar Gayr-i Müslimlere Nasıl Davrandı* (çev; Beşir Eryaysoy), İstanbul 1985.
- Kayaoğlu**, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1985.
- Kazıcı**, Ziya, *İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1983.
- Komisyon**, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız, c. II, İstanbul, 1992.
- Korkmaz**, Sıddık, *Tarihin Tahrifi (İbn Sebe Meselesi)*, Ankara, 2005.

- Köse**, Feyza Betül, *Medine’de Sosyal Hayat-Dört Halife Dönemi*, İstanbul, 2016.
- Lapidus**, Ira M, *İslam Toplamları Tarihi* (çev; Yasin Aktay), c. I, İstanbul, 2005.
- Lewis**, Bernard, *Tarihte Araplar* (çev; Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 2009.
- Mahmud Esat**, *İslam Tarihi* (çev; Sadi Irmak), 1965.
- Mantran**, Robert, *İslam’ın Yayılış Tarihi* (çev; İsmet Kayaoğlu), Ankara, 1981.
- Mâverdi**, Ali b. Muhammed b.Habîb (450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*, (trc; Ali Şafak), İstanbul, 1976.
- Mes’ûdî**, Ebu’l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, (345/956), *Mürûcû’z-Zeheb ve Meâdinu’l-Cevher (Altın Bozkırlar)*, (çev; Ahsen Batur), İstanbul, 2004.
- Muir**, William, *The Caliphate; It’s Rise, Decline and Fall*, The Religious Tract Society, London, 1898.
- Özdemir**, Hikmet, *Hiz. Ömer’in 100 Veciz Sözü*, İstanbul, 2009.
- Öztürk**, Levent, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul, 1998.
- Sarıçık**, Murat, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi*, İstanbul, 2016.
- Sarıçam**, İbrahim, *Hiz. Ömer*, Ankara, 2010.
- Şibli Nûmânî**, Muhammed, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (trc; Dr.Talip Yaşar Alp), İstanbul, 1975.
- Taberî** (310/922), *Tarih-i Taberî* (çev; Faruk Görtünca), İstanbul.
- Terzi**, Mustafa Zeki, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun, 1990.
- Üçok**, Bahriye, *İslam’dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, 1967.
- Ülken**, Hilmi Ziya, *İslam Sanatı*, İstanbul, 1948.
- Vâkidî**, Muhammed b. Ömer b. Vâkîd (207/ 822) *Futuhu’s- Şam Tarihi Roman* (çev; Hasan Gülşen), İstanbul, 2007.
- Wellhausen**, Julius, *The Arab Kingdom And Its Fall*, 1927, By The Universty Of Calcutta.
....., *İslam’ın En Eski Tarihine Giriş* (çev; Fikret Işıltan), İstanbul, 1960.
....., *İslâmiyet’in İlk Devrinde Dînî- Siyâsî Muhalefet Partileri* (çev; Fikret Işıltan), Ankara, 1989.
- Ya’kûbî**, Ahmed b. Ebî Ya’kûb (294/1229), *Târihu’l-Ya’kûbî*, (thk. Abdü’l-Emir Mühenna), Beyrut, 2010.
- Yiğit**, İsmail, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Eskişehir, 2010.
- Zehebî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman(748/1348),*Târihu’l-İslam ve Vefayâtü’l- Meşâhiru ve’l-A’lâm*,(thk; Dr. Ömer Abdüsselam Tedmûrî), c. III, Beyrut, 1997.
- Zeydan**, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev; Nejdî Gök), c. I, İstanbul, 2012.

TEZ, MAKALE ve ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

- Akay**, Hejdet, “*H. Osman Dönemi Fitne Olayları Ve Temel Sebepleri*”, İstanbul, 2012, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Akbaş**, Mehmet, “*Fetihlerden Sonra Suriye Bölgesine Yerleşen Sahâbîlerin Mescidlerdeki İlmî Faaliyetleri*”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, Diyarbakır, c. X, sy. I, s. 176-191.
-, “*Sûriye Fetihlerinde Müslümanları Başarıya Götüren Sebepler Üzerine*”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, s. 110-121.
- Akça**, Fatih, “*Hilafet Kurumu- İlk Dört Halife Döneminde Kültür ve Medeniyet*”, Tokat, 2012, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Akdoğan**, Nagihan Gönül, “*Din ve Ekonomi; Kurumsal Bir Yaklaşım*”, İstanbul, 2012, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Altınay**, Ramazan, “*Erken İslam Toplumunda Zenginler ve Fakirler*”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VI, 2006, sy; II, s. 197-222.
- Altungök**, Ahmet, “*Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 2014, XXIX/II, s.445-487.
- Apak**, Adem, “*H. Osman’ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğullarının Devlet İdaresindeki Yeri*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1998, sy. VII, c. VII, s. 487-521.
-, “*H. Osman Dönemi Fetihleri*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2000, sy. 9, y. 9, s. 437-446.
-, “*İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*”, Ankara, 2001
- Atçeken**, İsmail Hakkı, “*H. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem’in Rolü*”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1999, sy. IX, s. 315-348.
-, “*Endülüs’ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım*”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, sy. XIX, s. 17-30.
- Avcı**, Casim, “*Kufe*”, DİA, İstanbul, 2002, c. XXVI, s. 339-342.
-, “*Mısır’ın Müslümanlar Tarafından Fethi Ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler*”, 2001, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, c. X, sy. II, s. 145-159.
- Bâkır**, Abdulhalik, “*İdârî ve İktisâdî Yönden H. Ali Dönemi*”, Ankara, 1990, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
-, “*Basra*”, DİA, İstanbul, c. V. S. 108-111.
- Balcı**, İsrail, “*H. Ebûbekir Döneminde İç Siyaset ve İdare*”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Samsun 1999, sy. XI, s. 185-215.
- Bozkurt**, Gülnihal, “*İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri*”, 1987, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, c. III, sy. 1-4, s. 115-155.

- Can,** Yılmaz, “*Erken Dönem İslam Toplumunda Mevcut Sosyo-Kültürel ve Dini Bazı Duyarlılıklarının Sanata Yansımaları*”, İSTEM, Yıl; IV, sy; VIII, 2006, s. 109-144.
-“*İslam Şehirlerinin H. I-III. Yy. Fiziki Yapısı*”, Ankara, 1991, Doktora Tezi.
-, “*İlk İslâm Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Dârü’l-İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme*”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Samsun, 1996, sy. VIII, s.123-134.
- Çelik,** Hüseyin, “*Fey ve Ganîmet Ayetleri Çerçevesinde Hz. Ömer’in Sevad Arazisi Hakkındaki Uygulamasının Değerlendirilmesi*”, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, s. 75-100.
- Çelikkol,** Yaşar, “*VII. Yüzyılda Medine’de Sosyal ve Dini Yapılar*”, Elazığ, 2003, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sy. II, c. XIII, s. 393-419.
- Çil,** Halit, “*Halîfe Ömer’in Askerî Şehirleri*”, Dînî Araştırmalar, 2009, sy. XXXV, c. XII, s. 87-106.
- Demirci,** Abdurrahman, “*Hz. Peygamber Ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları*”, Ankara, 2012, Doktora Tezi.
-, “*Hz. Ebûbekir’in Fetih Anlayışı*”, Mardin, 2014, Artuklu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, s. 5- 31.
- Demirci,** Mustafa, “*Sevad*”, DİA, İstanbul, c. XXXVI.
-, “*Beytülmâl*”, DİA, İstanbul, c. VI.
-, “*Nisab*”, DİA, İstanbul, c. XXXIII.
-, “*Ganîmet*”, DİA, İstanbul, c. XIII.
-, “*İkta*”, DİA, İstanbul, 2000, c. XXII.
-, “*Zenc*”, DİA, İstanbul, c. XXXIV.
-, “*İslam’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri*”, İSTEM, 2003, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sy. II, s. 1229-146.
- Döndüren,** Hamdi, “*Şamil İslam Ansiklopedisi*”, İstanbul, 2000, Şamil Yay.
- Erten,** Hayri, “*Hz. Ömer Döneminde Toplumsal Değişme*”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1996, sy. VI, s. 297-308.
- Eyice,** Semavi, “*Amr b. Âs Camii*”, DİA, İstanbul, 1991, c. III, s. 81-82.
- Eymen Fuâd es-Seyyid,** “*Kâhire*”, DİA, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 173-175.
- Fayda,** Mustafa, “*Ebu Bekir*”, DİA, c. X, s.106.
-, “*Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşur I*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1981, c. XXV, s. 327-334.
-, “*Atâ*”, DİA, İstanbul, c. II.
-, “*Ömer*”, DİA, İstanbul, c. XXXIV, s. 46.
-, “*Hülefâ-i Râşidîn*”, DİA, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 324-338.
- Gül,** Muammer, “*İslam Şehrinin Doğuşu*”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2001, sy. VI, s. 78-87.

- Günay**, Hacı Mehmed, “*Himâ*”, DİA, 1998, c. XVIII, s. 52-55.
- Hatalmış**, Ali, “*Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik*”, Ankara, 2012, Doktora Tezi.
- Hizmetli**, Sabri, “*Genel Olarak Raşid Halifeler Devri Olayları; Sonuçları ve Etkileri*”, 1999, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXXIX, sy. I, s. 27-54.
- Kallek**, Cengiz, “*Pazar*”, DİA, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 194-203.
- Önkal**, Ahmet, “*Abdurrahman b. Avf*”, İstanbul, 1998, c. I, s. 157-158.
- Öztürk**, Mehmet, “*Hz. Ali Dönemi Siyasi Ve Fıkhi Gelişmelerin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*” Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Amasya, 2013, sy.1, s.82-103.
- Öztürk**, Murat, “*İslam Fetihlerinin Küresel Ekonomiye Etkileri*”, Elazığ, 2012, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay, s. 197-202.
- Öztürk**, Mustafa, “*Dört Halife Döneminde Bilad-ı Şam’da İslamlaşma Ve Kültürel Değişim*”, Sakarya, 2007, Sakarya Üniversitesi Yay, s. 403-418.
- Söylemez**, Mahfuz, “*Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi*”, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. II, sy. III, s. 63-86.
- Sivrioğlu**, Ulaş Töre, “*İlk İslam Fetihleri ve Sâsâni Devletinin Çöküşü*”, Ankara, 2015, s. 389-428.
- Şimşir**, Mehmet, “*Raşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi Ve Divan Teşkilatı*”, İSTEM, 2005, y. III, sy. VI, s. 265-280.
- Varol**, Bahauddin, “*Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler*” İSTEM, 2005, y.III, S.VI, s. 195-213.
- “*Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim Ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış II (Eğitim-Öğretim Kurumları Ve Metodları)*”, 2001, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 157-175.
- Yaşaroğlu**, Hasan, “*İslam’ın İlk Kapitalizm İtirazı Ebu Zerr el-Gıfari ve Ebu Zerr Hareketi*”, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume, Ankara, 2013, s. 1421-1433.
- Yiğit**, İsmail, “*Hz. Osman*”, DİA, İstanbul, c. XXXIII.
-, “*Mevâlî*”, DİA, İstanbul, c. XXIX.
- Yüksel**, Ahmet Turan, “*Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri*”, 1996, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. VI. s.168-195.